

מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות
המחלקה ללימודי ארץ-ישראל
וארכיאולוגיה ע״ש מרטין (זוס)

חידושים בחקר ירושלים

הקובץ העשרים

עורכים: אייל ברוך ואברהם פאוסט

רמת-גן, תשע״ה

הכנס נערך ביום ג׳ בטבת תשע״ה (25 בדצמבר 2014) באוניברסיטת בר-אילן

מערכת:
פרופ׳ יהושע שוורץ
פרופ׳ זאב ספראי
פרופ׳ אברהם פאוסט
ד״ר אייל ברוך

מזכירת מערכת:
רחל קופל

© כל הזכויות שמורות למחברים, לעורכים
ולפרסומי מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים
רמת-גן, תשע״ה

השער: טראסות מעל נחל רפאים בהרי ירושלים
צילום: אברהם פאוסט
עיצוב העטיפה: יעל אלקיים

מסת״ב: 978-965-7235-18-8
E-mail: gr.jrslm1@biu.ac.il
Website: www.jerusalem-studies.com

תוכן עניינים:

דוד אוסישקין
גת, לכיש וירושלים במאה הט׳ לפסה״נ מנקודת מבט של ארכאולוג 7
אברהם פאוסט
דרום ארץ-ישראל במעבר מתקופת הברזל א׳ לתקופת הברזל ב׳:
שינויים יישוביים, דמוגרפיים ופוליטיים 35
גרשון גליל
ירושלים, חמת וגת פלשתים במאה העשירית לפה״ס 67
הלל גבע
הגבעה הדרום-מערבית של ירושלים בסוף תקופת הברזל - פירוש מציאותי
של הממצא הארכאולוגי 93
שון זליג אסטר
תפקידו של המשא בישעיה יד פס׳ כח-לב בהתפתחות המסורת על קדושת ירושלים 125
אלון דה גרוט ושלומית וקסלר-בדולח
מורדות הר ציון וברכת השילוח (ברכת אל-חמרה) – סוגיה בטופוגרפיה
של ירושלים בתקופה הפרסית 131
איתן קליין ובועז זיסו
חורבת חֶשם שבשפלת יהודה ושאלת זיהויה עם תמנתה – אחד מביצורי בכחידס 141
יובל ברוך ואלכסנדר ויגמן
שתי מערות קבורה מפוארות מימי הבית השני בירושלים 185
אורן גוטפלד והלל גבע
חפירות בית כנסת ״תפארת ישראל״ ברובע היהודי, ירושלים 203
רוני רייך
על תפרושתם של סירי בישול בעיר ירושלים בשלהי ימי הבית השני ומשמעותה 211
שלומית וקסלר-בדולח
מחנה הלגיון העשירי - בכל זאת על הגבעה הדרומית-מערבית 219
בן ציון רוזנפלד
ירושלים והמקדש בעיני עורך התוספתא: עתיד בצל עבר 239
אבי סולומון
מרד בר כוכבא: בחינה מחודשת של אמינות המקורות ההיסטוריים לאור
הממצא הארכיאולוגי מהקרדו המזרחי של ירושלים 257
אייל מירון
לבעיית מקומה של השכונה היהודית בירושלים ערב מסע הצלב הראשון 279
שלמה לוטן
תיאורים היסטוריים וגיאוגרפיים של ירושלים וסביבתה העולים בכרוניקה של
מתיו פאריס במחצית המאה השלוש עשרה 305
בת-שבע גרסיאל
היחס לירושלים בתקופת הסולטאן הממלוכי ביברס (1260-1277) 313
אברהם דוד
בין ירושלים לחברון בשלהי ימי הביניים וראשית העת החדשה 327

רשימת משתתפים 359

חלק אנגלי
אריה שמרון ומשה שירב
גלישת סלע בארמון הנציב והשלכותיה הארכיאולוגיות *7
שמעון גיבסון
חומת הפילסטרים של מתחם הר הבית בירושלים *17

תקצירים באנגלית *41

חורבת חֶשם שבשפלת יהודה ושאלת זיהויה עם תמנתה – אחד מביצורי בכחידס

איתן קליין ובועז זיסו

מבוא

חורבת חֶשם שוכנת בשפלת יהודה, בראש גבעה הנישאת מעל סביבתה (380 מ׳ מעפה״י), הממוקמת בחלקו הצפוני של רכס השייך לגבעות השפלה הגבוהה, בין אגן נחל שורק לאגן נחל האלה. החורבה משתרעת על פני כ-50 דונם בראש כיפה ומדרונותיה. מן החורבה תצפית לכל הכיוונים ובכלל זה למישור חוף יהודה מיפו בצפון דרך יבנה, גדרה ואשדוד ועד לאשקלון ועזה בדרום, וכן לחלקים נרחבים מהרי יהודה והרי בית-אל. שם האתר, חורבת חֶשם או בשמו הערבי Kh. el-Kheishum מהווה ביטוי מילולי לתיאור הפיזי של האתר הבולט על פני סביבתו. מעידים על כך דבריו של זאב וילנאי באנציקלופדיה לידיעת הארץ בערך ח׳שם: ״כינוי לחוטם גדול ובולט בפני אדם. מזה כינוי לראש הר בולט על פני סביבתו ונשקף למרחוק. מלה זו היא רכיב בשמות פסגות בולטות...״ (וילנאי תש״ל: 2531). האתר שוכן במרחק של כ-3.5 ק״מ מצפון לתל עזקה וכ-2 ק״מ ממערב למנזר בית ג׳מאל.

באתר ביקרו במהלך המאה הי״ט ויקטור גרן (תשמ״ב: 26–27) ואנשי הסקר הבריטי (Conder and Kitchener 1883: 118). פליקס אבל הציע בעבר לזהות במקום את מקדה המקראית אולם היום אין זיהוי זה מקובל (Abel 1967: 378; ברושי תשל״ח: 304). יהודה דגן מסר על מבנה רבוע דמוי מצד הניצב בראש האתר, מערות, בורות מים, בית בד ומתקנים חקלאיים. כן דווח על חרסים מתקופות שונות, בין היתר מתקופת הברזל II ומהתקופות הרומית והביזנטית. דגן הציע לזהות באתר את העינם המופיע ברשימת ערי שפלת יהודה בספר יהושע (יהושע טו: לג; דגן תשנ״ב: 86; תשנ״ו: 138–139). בועז זיסו תיעד בראש האתר בסמוך למצד מקווה טהרה מטויח (זיסו תשנ״ט: 125; ראו להלן) ודיווח על מערכת מסתור שנתגלתה על ידי מפקחי היחידה למניעת שוד עתיקות ועל רגל של כלי אבן עשוי קירטון (זיסו תשס״ב: 148–149).

במאמר זה יוצגו תוצאות פעולות תיעוד, סקר וחפירה שנערכו על ידי המחברים באתר ובסביבתו הקרובה החל מסוף שנות ה-90 של המאה הכ׳.[1] ממצאים אלו מעידים על יישוב יהודי גדול שהתקיים במקום בימי הבית השני ועד ימי מרד בר-כוכבא ומרמזים על קיומה של מצודה חשמונאית-הרודיאנית באתר. הממצאים יתוארו להלן על סמך מיקומם הגיאוגראפי בחורבה וימוספרו בהתאם למפת השרידים העתיקים (איור 1).

[1] פעולות התיעוד באתר נערכו כחלק מהפעילות השוטפת של היחידה למניעת שוד עתיקות ברשות העתיקות עקב שוד עתיקות אינטנסיבי שנערך בחורבה במהלך עשרים השנים האחרונות. ברצוננו להודות למפקח היחידה למניעת שוד עתיקות באזור זה אלון קליין, לאמיר גנור מנהל היחידה למניעת שוד עתיקות, לחן בן ארי (G.I.S) וליוליה רודמן (ציור חרסים).

ממצאי החפירה והסקר

אבן מיל רומית בוואדי מצפון-מערב לאתר (איור 1:15)

במורד הוואדי אשר תוחם את האתר מצפון (נ"צ 145193/126079 רי"י) נמצא מוטל בסמוך ומצפון לדרך עפר שבר מונולית מאבן גיר שמתארו חרוטי. אורך שבר האבן כ-1.3 מ׳ וקוטרו בקצהו הרחב כ-0.62 מ׳ בעוד קוטרו בחלקו הצר כ-0.5 מ׳. על סמך צורתו זוהה השבר כחלק מאבן מיל רומית (איור 2). לא נמצאו שרידי כיתוב וחריתה על גבי שבר האבן.

הימצאותה של אבן מיל רומית במקום זה מעידה כי במקום עברה דרך רומית וזאת על אף שחוקרי הדורות האחרונים לא ציינו את דבר קיומה של דרך רומית במקום זה (ראו למשל: דגן ורול תשמ"ח). דומה כי עדות נוספת לקיומה של דרך רומית זו תועדה במחקרו החלוצי של פטר תומסן על אבני המיל הרומיות בפרובינקיות ערביה, סוריה ויהודה. תומסן מציין שני שברי אבן מיל מימיו של הקיסר מרקוס אורליוס שנתגלו בסוף המאה הי"ט בעמק סמוך לבית ג׳מאל עם כתובת המציינת את המיל ה-18 מאיליה קפיטולינה. הוא הציע לשייך את אבן המיל לדרך רומית שנסללה בין ירושלים ויבנה (Thomsen 1917: 84, no. 305; CIL III, Supp. I, no. 12087).

מיקומה של אבן המיל שלמרגלות חורבת חֶשם כמיל רומי אחד ממערב לעמק הרחב המצוי למרגלות מנזר בית ג׳מאל בו נובעים עינות דקלים. ואדיון אשר תחילתו באוכף הטופוגראפי שבין חורבת חֶשם וחורבת עכובית, הנקודה בה חצתה כנראה הדרך את קו הרכס של גבעות השפלה הגבוהה, מתנקז לעמק עינות דקלים ומהווה נתיב נוח לחיבור בין שתי הנקודות בהן נמצאו אבני המיל. על מנת לאתר את מהלכה המדויק של דרך רומית זו יש צורך בעבודת שדה נוספת. עם זאת, כיוונה הכללי של הדרך הינו מזרח-מערב ועל כן נראה כי השערתו של תומסן כי מדובר בדרך אשר חיברה בין יבנה ואיליה קפיטולינה מדויקת. מעניין כי במפת הסקר של הקרן לחקר ארץ-ישראל (Conder and Kitchener 1878, Sheet XVII) מצוינת דרך ברורה המגיעה ממערב, חוצה את האוכף שמדרום לחורבת חֶשם וממשיכה מזרחה לכיוון עינות דקלים ומשם צפונה לכיוון עין שמש.

מצדית, מתקן אחסון ומקווה טהרה בראש האתר

בראש האתר, בנקודה הגבוהה ביותר ובציר צפון-דרום, מצויים שרידי מבנה רבוע שהשתמר לגובה של כארבעה נדבכים, הבנוי מאבני גזית גדולות (איורים 3, 4). מידותיו של המבנה כ-9X9 מ׳ ורוחב קירותיו כ-1 מ׳. ארבעת פינות המבנה מחלקו הפנימי מעובות באמצעות תוספת בנייה במידות 1X1 מ׳ ואלו מרמזות על קירוי באמצעות קמרון צולב ואולי על קיומה של קומה שנייה. לא ברור אם אבני השדה הקטנות שמילאו את הסדקים שבין אבני הגזית באמצעות חומר מליטה בצבע אפור שייכות לשלב הבנייה המקורי של המבנה או לשלב תיקונים מאוחר. בקיר המזרחי הותקן פתח ברוחב 0.8 מ׳.

מתחת לעיבוי הפינה הצפוני-מזרחי מצוי פתח צר המוליך אל מערכת תת-קרקעית החצובה בסלע ומשתרעת מתחת לחלקו המזרחי של המבנה (איור 5). המערכת כוללת פיר כניסה מלבני צר (חלל I; רוחבו 0.65 מ׳, גובה מפני הסלע ועד לרצפתו 1 מ׳) המחובר באמצעות פתח (רוחב

הפתח וגבהו 0.5 מ׳) שהותקן בפינה הדרומית-מערבית של פיר הכניסה אל חלל סגלגל שנחצב במפלס נמוך (חלל II; קוטרו כ-3 מ׳ וגובהו בנקודה הגבוהה ביותר 1.9 מ׳). בדופן המזרחית של חלל II הותקן פתח צר (מידות גובהו ורוחבו 0.5 מ׳) בגובה של כ-0.6 מ׳ מעל לרצפתו של חלל מלבני III (איור 6; אורכו כ-3 מ׳, רוחבו כ-2.5 מ׳ וגובהו כ-1–1.2 מ׳). בסמוך ומדרום לפתח הותקן בדופן המערבית של חלל III שקע משולש שנועד להנחת נר. בדופן המזרחית של חלל זה הותקנה מחילה צרה (אורכה כ-2 מ׳, רוחבה 0.7 מ׳ וגובהה 0.6 מ׳); דומה כי חציבתה הופסקה באמצע.

התכנית האדריכלית של המערכת יחד עם ממצא קרמי מועט שנצפה בחללים II ו-III מאפשרים לקבוע כי מדובר במערכת אחסון משפחתית תת-קרקעית מטיפוס האופייני לשלהי ימי הבית השני (ראו לדוגמה מערכות דומות מתקופה זו בחורבת עתרי: זיסו וגנור תשס״ב: 20–21; לדיון כללי בטיפוס זה ראו: Kloner and Zissu 2003: 183; 2009: 17).

הקמת המבנה הרבוע הקשתה על גישה נוחה אל פיר I אולם התייחסה אליו ולפיכך דומה כי המבנה מאוחר למערכת האחסון התת-קרקעית. תכניתו האדריכלית של המבנה יחד עם מיקומו בנקודה הגבוהה ביותר באתר השולטת בתצפית לכיוונים דרום, מערב וצפון ולכיוון הדרך שעברה למרגלות האתר מאפשרים לזהותה כמצדית. מצדיות/מגדלי שמירה רבועים בעלי ממדים דומים מהתקופה הרומית המאוחרת–ראשית התקופה הביזנטית ידועים בירדן (ראו לדוגמה את מגדל השמירה ב-Qasr Abu Rukba: Parker 2006: 105 fig. 2.11) ובמקומות אחרים ברחבי האימפריה הרומית (Bajenaru 2010: 161–162), אם כי לא נמצאו מקבילות לעיבוי פינות המבנה. מצד שני אם אכן קורה המבנה בקמרון צולב מרמז הדבר על תיארוך מאוחר יותר, ייתכן לימי הביניים. כך או כך, יש צורך בחפירה ארכיאולוגית על מנת לתארך את המבנה במדויק.

במרחק של כ-5.5 מ׳ ממזרח למצדית על גבי משטח סלע רחב מצויים שני חללים חצובים ומטויחים, הסמוכים ומחוברים זה לזה. החלל הדרומי (איור 3: מס׳ 1) קטור וחצוב במתאר טרפזי (אורכו המרבי כ-2.5 מ׳ ורוחבו כ-2 מ׳). ברצפתו חצובות ארבע מדרגות רוחביות ומדרגת עזר היורדות אל אגן טבילה. המתקן מטויח בשתי שכבות טיח; התחתונה בהירה ומעליה שכבת טיח אפורה. במרכז הדופן הצפונית של המתקן נחצב פתח (רוחבו כ-0.9 מ׳) המחבר בין שני המתקנים (מס׳ 1 ו-2). גובהו המרבי האפשרי של הפתח הינו 1.4 מ׳ (אם כי סביר כי הינו פחות מכך), גובה אשר אינו מאפשר כניסה נוחה לחלל מס׳ 2. הפתח נחסם מאוחר יותר בקיר מאבני גוויל, שצופה בטיח משני צידיו (איור 7). על סמך מאפייניו נראה כי חלל מס׳ 1 שימש כמקווה טהרה אשר קורה בקמרון שלא שרד.

מצפון נחצב חלל תת-קרקעי מס׳ 2 ומתארו טרפזי. שכבת הנארי שמעל הקירטון, שנחצב ופונה מהמקום, מהווה את תקרת המתקן. דופנותיו טויחו בטיח אפור והוחלקו היטב, בעוד תקרתו אינה מטויחת. תחתית פינתו הצפון-מערבית נפרצה (חלל מס׳ 3), כנראה לשם מעבר אל סדרת חללים תת-קרקעיים, אולי טבעיים. בתקרת החדר נחצב פתח.

בעבר הוצע כי בראשונה שימש חלל 2 כמקווה טהרה ואילו חלל מס׳ 1 שימש כמסדרון מדורג אשר הוביל אל המקווה. לאחר שבוטל שימושו של חלל 2 כמקווה טהרה, אולי כתוצאה

מסדקים בדופנותיו, נסתם הפתח בין שני המתקנים וטויח, ומתקן 1 הפך למקווה טהרה (זיסו תשנ״ט: 125; זיסו תשס״ב: 148–149). בעקבות גילוי של מקווה טהרה בעל מאפיינים דומים למקווה שלפנינו ועם סתימת פתח זהה בין שני מתקנים מטויחים סמוכים בחורבת טייסים מערב (קליין וזיסו תשע״ג: 229–232) אנו מציעים כי חלל מס׳ 1 שימש כמקווה טהרה ואילו חלל מס׳ 2 נועד לשמש אוצר עבור המקווה. הפתח החצוב המחבר ביניהם נועד להערכתנו לאפשר חציבה נוחה של מתקן 2. כאשר הושלמה החציבה נאטם הפתח והמאגר נתמלא דרך הפיר שהותקן בתקרתו. דומה כי ההשקה התאפשרה באמצעות נקב שהושאר כחלק מסתימת הפתח המקשר בין שני המתקנים ואז שימש מתקן 2 כ״אוצר״ ובכך אפשר החלפת מים שאובים תכופה במקווה הטהרה הסמוך.

מקוואות טהרה, מערות קבורה ומערכת מסתור במדרון הצפוני

יער האורנים הסבוך וגזעי עץ נפולים רבים הקשו על עריכת סקר חללים תת-קרקעי מדוקדק במדרון הצפוני של החורבה. עם זאת, זוהו בפני השטח שרידי קירות של מבנים קדומים שהתקיימו ברוב חלקי מדרון זה הבנויים מאבני שדה גדולות. בין המתקנים התת-קרקעיים שנתגלו במדרון ראויים לדיון מיוחד שלוש מקוואות טהרה מימי הבית השני אשר הוסבו לשמש בתקופה מאוחרת, כפי הנראה בתקופה הרומית המאוחרת–הביזנטית, למאגרי מים וכן מערכת מסתור תת-קרקעית אשר מחלקיה השונים נאסף מכלול קרמי המעיד על שלבי היישוב באתר. בנוסף אותרו במדרון זה מספר מערות קבורה מהן ניתן ללמוד על תפרוסת ותחומי היישוב לאורך התקופות.

מערת קבורה (איור 1: 5) הכוללת חזית ובמרכזה פתח מוקף במסגרת חצובה, חדר קבורה ובו חמישה כוכי קבורה (איור 8) ובקבוקון החצוב במרכזו (חלל פעמוני תת-קרקעי ששימש לאחסון) מצויה בחלקו העליון של המדרון הצפוני, באזור בו מצויים שרידי קירות של מבני היישוב. השימוש במערה זו בכוכי קבורה, בפתח מוקף מסגרת ובבקבוקון אחסון, אלמנטים האופייניים לשלהי ימי הבית השני ועד לימי מרד בר-כוכבא (לשימוש בכוכים במערות קבורה בנות התקופה ראו: קלונר וזיסו תשס״ג: 27–36; לשימוש בבקבוקונים ראו: קלונר וטפר תשמ״ז: 65–66), מאפשרים לתארך את השימוש במערה לתקופה זו ולהציע שני שלבי שימוש עיקריים. דומה כי המערה שימשה בראשונה, בעת התפשטות השיא של היישוב בחורבה – ייתכן עד לימי מרד החורבן, כחדר אחסון מתחת למבנה מגורים בתוך תחומי היישוב באותה התקופה. לאחר מכן, בעקבות צמצום היישוב באתר – ייתכן בפרק הזמן שבין מרד החורבן ומרד בר-כוכבא, הוסב החלל לשמש כמערת קבורה שהייתה ממוקמת מחוץ לתחומי היישוב באותה התקופה. תופעה זו, של צמצום תחומי יישוב כפרי יהודי בתקופה שלאחר מרד החורבן ועד ימי מרד בר-כוכבא, אובחנה גם בחורבת עתרי המצויה כ-9 ק״מ מדרום לחורבת חֶשם (זיסו וגנור תשס״ב: 20–21). מערת קבורה סמוכה הכוללת חדר קבורה רבוע אשר בדופנותיו הותקנו שלושה מקמרי קבורה, מהטיפוס הנפוץ ביותר בארץ-ישראל בתקופות הרומית המאוחרת–ביזנטית (אבני תשנ״ז, 37–44), מעידה אף היא על צמצום שטחו של היישוב בתקופות אלו.

מקוואות הטהרה

א. מקווה הציפורים (איור 3:1): המקווה נתגלה במדרון הצפוני של האתר במהלך שנת 2013. קרקעית המתקן, אשר תוכנן לשמש בתחילה כמקווה טהרה, הייתה מכוסה בשכבה של אדמת סחף ומפולות אבן. על גבי דופנות חדר הטבילה נמצאו שרידי טיח בגוון ורוד-לבן ותשתיתו מורכבת משברי גוף של קנקני חרס מצולעים האופייניים לתקופה הרומית המאוחרת–ביזנטית. לא נתגלתה שכבת טיח קדומה לשכבה זו. על גבי המזוזה המזרחית נתגלתה חרותת הכוללת מוטיבים נוצריים שתידון להלן. להערכתנו, מקווה הטהרה מימי הבית השני שימש בשנית כמאגר מים בתקופה הביזנטית.

במקווה הטהרה נערכה חפירה ארכיאולוגית בספטמבר 2013 מטעם רשות העתיקות.[2] המקווה שוכן בגובה 367 מ׳ מעפה״י במדרון הצפוני של הגבעה, מחוץ לתחום המיושב של האתר העתיק. המתקן טויח במלואו והוא כולל שלושה מרכיבים חצובים הערוכים בטור מצפון לדרום: אגן רדוד, מבוא מדורג וחדר טבילה (איור 9). בחפירתנו נוקה המבוא המדורג בשלמותו, ונעשה חתך לאורך חדר הטבילה, מהמשקוף המערבי אל הדופן שמול הפתח. בכך נחפר יותר משליש מחדר הטבילה המרכזי והובנה תכניתו האדריכלית של המתקן ושלבי תפקודו.

מצפון למבוא המתקן, נחצב אגן מלבני רדוד (לוקוס 104; מידותיו 0.6X0.85, עומק 0.15 מ׳; איור 10). אגן זה לא טויח אך דומה כי הוא שימש לניקוי רגליים או לסינון המים שהתנקזו אל המתקן. מחיצה רדודה חצובה בסלע (ברוחב 0.2 מ׳) מפרידה בין האגן למבוא המתקן. אורכו של המבוא (לוקוס 101) עד למזוזות הכניסה 2.6 מ׳ ורוחבו 1.2 מ׳. שמונה מדרגות חצובות למלוא רוחב המבוא מוליכות אל פתח חדר הטבילה. רוחב המדרגה העליונה 0.4 מ׳ ונשתמר בה חלק מסף חצוב לקליטת דלת באורך 0.85 מ׳. הסף כולל שקע אשר שימש כפותה לציר ומגרעת סלע לקליטת צידה השני של הדלת. רוחב פתח הדלת תואם את רוחב האגן החצוב שלפניו ונראה כי שניהם פרי תכנון אחיד. בחלקם העליון של דפנות האורך של המבוא נראים סימני חציבה לשם פילוס ודומה כי החציבות היוו תשתית לקירוי המבוא, כנראה באמצעות קמרון חביתי.

רוחב פתח הכניסה אל חדר הטבילה 0.8 מ׳, וגובהו כ-1.8 מ׳; שלח מפתנו 0.5 מ׳. על גבי המזוזה המזרחית מצויה חרותת מורכבת (איור 11) הכוללת שתי ציפורים גדולות מתוארות בפרטי פרטים, כפי הנראה יונים או חוגלות ובסמוך מימין מתקן קשות, ככל הנראה כלוב מסורג. מאחורי שתי הציפורים נראות שתי ציפורים קטנות יותר, העליונה עם זנב פרוש כמניפה. נראה שכוונת החורת הייתה לתאר טווסים. הופעת ציפורים בסמוך או בתוך כלוב הינה דגם ידוע בתקופה הביזנטית, המסמל באמנות הנוצרית הקדומה את רוח הקודש/רוח המאמינים הכלואה

[2] החפירה במתקן (מס׳ הרשאה A-6962/2013) נערכה בעקבות חפירות שוד שנערכו בחורבה בשנים האחרונות והיא נתגלתה על ידי מפקח היחידה למניעת שוד עתיקות אלון קליין. החפירה, מטעם רשות העתיקות, בוצעה בניהולו של איתן קליין ובסיוע בועז זיסו (צילום ושרטוט), אמיר גנור, שמש יערן ויותם זיסו.

בתוך הגוף. ציפורים מופיעות במספר פסיפסים מתקופה זו שנתגלו בארץ-ישראל כדוגמת פסיפס הציפורים מצפון לשער שכם בירושלים השייך לקפלה ארמנית נוצרית (Bliss and Dickie 1898: 253–259) וברצפת הפסיפס שבבית הכנסת הביזנטי במעון שבנגב המערבי (אבי-יונה תשכ״א). מעל הציפורים נחרתה מונוגרמה של צלב משולבת באותיות היווניות X ו-P, המציינות את האותיות הראשונות בכינויו של ישוע – כריסטוס ומכאן ברור כי החורת היה נוצרי באמונתו. מתחת ומימין למונוגרמה מופיעה חרותת המורכבת מקווים רבים אך מהותה אינה ברורה (דג?). לא נראה לנו כי החורת התייחס לסצנה הנוצרית המתארת את טבילתו של ישוע בידי יוחנן המטביל בירדן ומתארת את היונה כרוח הקודש (ציפר תשנ״ח: 105–110): ״ויהי כאשר **נטבל** ישוע וימהר לעלות מן המים והנה נפתחו לו השמיים וירא את רוח אלהים יורדת **כיונה** ונחה עליו״ (מתי ג: 16), שכן בחרותת מופיעות מספר ציפורים. זאת על אף העובדה כי המתקן בו נתגלתה החרותת נועד, כפי הנראה, בראשונה לטבילה. עם זאת ייתכן כי הציפורים נחרתו בסביבת דגם הכריסטוגרמה כדי להעצים את כוחו המגונן והמחייה של סמל הכריסטוגרמה, בדומה להופעות רבות באמנות הנוצרית הקדומה (ציפר תשנ״ח: 111). החרותת נפגעה על ידי כלי חציבה אשר יצרו גומות רדודות במזוזה. תכלית הפגיעה הייתה ליצור משטח מחוספס, לקראת הנחת שכבת טיח, ממנה נותרו שרידים מעטים בסביבת החרותת. ברור כי החרותת קודמת (לפחות טכנית) לשלב הטיוח של המזוזה. במזוזה המערבית נמצאה חרותת מונוגרמת צלב משולבת באותיות היווניות X ו-P נוספת.

חדר הטבילה בעל מתאר רבוע (3.5X3.75 מ׳, גובה מרצפת אגן הטבילה ועד התקרה כ-3.5 מ׳). ברצפתו נחצבו שלוש מדרגות ברוחב שלח 0.4–0.5 מ׳ וברום ממוצע של 0.3 מ׳. בחלקה המערבי של המדרגה העליונה הותקן בעת העתיקה שקע בקוטר 0.3 מ׳ ובעומק 0.24 מ׳ (לוקוס 103) ולו פתח כלפי דרום, לעבר המדרגה שתחתיו (איור 12). דפנות שקע זה לא טויחו וחלקו העליון חותך את שכבת הטיח של המדרגה העליונה. לפיכך ברור כי מדובר בשלב מאוחר לשלב הטיוח. על סמך צורת השקע סביר כי נועד להנחת קנקן לשאיבת מים מהמתקן. רום המדרגה התחתונה עד לקרקעית אגן הטבילה 1 מ׳. דפנות חדר הטבילה המרכזי טויחו בטיח הידראולי בעובי 0.05 מ׳, הכולל תשתית של חומר מליטה בצבע לבן (עובי של כ-1.5 מ׳), מעליה הונחו שברי גוף של קנקני חרס מצולעים האופייניים לתקופה הרומית המאוחרת–ביזנטית אשר יצרו תשתית לשכבת הטיח העליונה שצבעה לבן ובה מעורבבות אבנים קטנות. שכבת טיח זו מכסה גם את כל מדרגות המקווה ורצפתו כולל מדרגות גישה המובילות אל הפתח.

בחפירה לא נחשף כל ממצא העשוי לסייע בתיארוך המתקן ולפיכך קביעת זמן השימוש בו מסתמכת על תכניתו האדריכלית, טקסטורת החרסים שבתשתית הטיח והדגמים המופיעים בחרותת. תכניתו האדריכלית של המתקן הכוללת גרם מדרגות המוליך אל חלל-קרקעי מטויח ומדורג הינה תכנית טיפוסית של מקווה טהרה מימי הבית השני, הנפוץ בהרי ושפלת יהודה אשר שימש את האוכלוסייה היהודית שהתקיימה ברחבי האזור (רייך תשע״ג; זיסו תשס״ב). עם זאת, טקסטורת הטיח במתקן הנידון כוללת רובד אחיד למדיי של שברי גוף של קנקנים מצולעים האופייניים לתקופה מאוחרת יותר, ובכל אופן לא לימי הבית השני. גם חרותות הכריסטוגרמה על גבי מזוזות הפתח, המתוארכות בדרך כלל החל מימי השושלת הקונסטנטינית

ולכל המוקדם לשלהי המאה הג׳ לסה״נ (Jensen 2000: 138), מעידות על תיארוך מאוחר לימי הבית השני ולימי מרד בר-כוכבא. יודגש כי החרותות כוסו על ידי הטיח ומכאן ברור כי הן נעשו קודם לטיוח המתקן (כלומר גם הטיח עצמו מאוחר לשלהי המאה הג׳ לסה״נ ויש לתארכו, כפי הנראה, לתקופה הביזנטית). ברור כי החרותות לא היו גלויות בעת השימוש (האחרון) במתקן. עובדה זו יכולה לרמז כי המיקוד במתקן בזמן שימושו לא היה קשור לחרותות שכן הן הוסתרו מאחורי הטיח ולא נראו לעין המבקר. דומה על כן, כי יש לייחס להן חשיבות משנית בתפקוד המתקן. דווקא השקע שנחצב במדרגה העליונה, אשר שימש להנחת קנקן וסייע בשאיבת מים מן המתקן מרמז על תפקידו של המתקן בשלב השימוש האחרון. לדעתנו ניתן להבחין בשלבים הבאים בתפקודו של המתקן:

בראשונה, כפי הנראה בשלהי ימי הבית השני ועד לימי מרד בר-כוכבא, נחצב במקום מקווה טהרה אופייני בדומה למקוואות האחרים שנתגלו באתר והוא נועד לשמש את האוכלוסייה היהודית שהתגוררה במקום. גודל המתקן ומיקומו בפאתי ומחוץ לתחומי היישוב מסייעים להשערה שהמקווה היה ברשות הציבור ונועד לשמש בשלהי הקיץ, כאשר השימוש במקוואות הטהרה הפרטיים נעשה פחות נוח או בלתי אפשרי (Zissu and Amit 2008). עם זאת, כיוון שלא נתגלו כל סימני טיח בטקסטורה האופיינית לתקופה זו ייתכן כי התקנתו לא הושלמה ולמעשה הוא לא מילא את ייעודו בתקופה זו.

בשלב מאוחר יותר, ככל הנראה במהלך התקופה הביזנטית ולכל המוקדם בשלהי המאה הג׳ לסה״נ, חרת אדם המחזיק באמונה נוצרית את החרותות על גבי מזוזות המתקן. לאחר מכן טויח המתקן לצורכי אגירת מים. ייתכן כי החורת היה אחד הפועלים שעבדו על טיוח המתקן והוא נתן דרור לדמיונו באמצעות כלי חד על הדופן החלקה. אנו משערים כי בתקופה זו לא שימש המתקן בייעודו המקורי כמקווה טהרה אלא כמאגר מים, אולם אין וודאות בדבר. בתקופה זו נוצל כל המתקן עד קצהו לאגירת מים, כולל גרם המדרגות החיצוני אשר טויח במלואו ונפחו מוערך בכ-50 קוב. נראה כי בשלב כלשהו במהלך שימוש המתקן כמאגר, אולי בקיץ, ירד מפלס המים אל החדר הפנימי ואז הותקן השקע במדרגה העליונה כעזר לשואבים, אשר הניחו בו קנקן חרס.

ב. <u>מקווה טהרה שהוסב לשמש כמאגר מים</u> (איור 1:1): במרחק של כ-25 מ׳ צפונית למקווה הציפורים, במורד השלוחה ומחוץ לתחומי היישוב העתיק, מצוי מתקן תת-קרקעי חצוב ומטויח נוסף (איור 13). ניתן להיכנס אל המתקן כיום דרך פיר מלבני שדופנותיו הדרומית, המזרחית והמערבית חצובות בסלע ואילו דופנו הצפונית בנויה מקיר אבני שדה (מידות הפיר: אורך 1.4 מ׳, רוחב כ-1 מ׳). כל דופנותיו טויחו בשכבת טיח אפורה ואחידה ללא חצצים קטנים (אולי טיח מודרני). באזורים מסוימים ניתן לראות מתחת לטיח זה שכבת טיח נוספת בצבע ורוד-לבן הכוללת תשתית של שברי חרסים מצולעים. גובהו של הפיר מראשו ועד לשכבת מילוי אדמה שבתחתיתו כ-3 מ׳. בדופנותיו המזרחית והמערבית ניתן לראות בגובה של כמטר אחד מעל למפלס מילוי האדמה הנוכחי נגטיב חציבה של שתי מדרגות מטויחות שהוסרו בשלב כלשהו על מנת להעמיק את הפיר. עוד ניתן להבחין כי המדרגה העליונה נחתכה על ידי הדופן הצפונית של הפיר בעת שזו הותקנה ולמעשה מעיד הדבר כי הדופן הצפונית של פיר הכניסה

למתקן הינה סתימה מאוחרת של מסדרון כניסה מדורג. בדופנות הפיר הותקנו שקעים להקלה על הטיפוס והירידה. מהפיר נכנסים לחלל חצוב גדול שמתארו טרפזי דרך פתח ברוחב מטר (אורכו ורוחבו של החלל כ-4.5 מ׳ וגובהו המרבי מהתקרה ועד למילוי האדמה שברצפתו כ-4 מ׳). החלל מטויח בטיח אפור ותחתיו נחשף במקומות מסוימים טיח בצבע ורוד-לבן שבתשתיתו שברי חרסים מצולעים. בפינות החלל הצפונית-מזרחית והצפונית-מערבית נשארו שרידי ארבע מדרגות רוחביות המטויחות בטיח אפור. חלקם המרכזי של המדרגות, אל מול פתח המתקן, הוסר בפעולת חציבה מאוחרת (איור 14). גובה פתח המתקן לאחר הסרת המדרגות כ-3.5 מ׳ אולם גובהו המקורי של הפתח, אשר רצפתו נראית בבירור כנגטיב חציבה על גבי המזוזות, היה כ-2.5 מ׳.

מאפייני המתקן, הכולל דרומוס מדורג המוליך לעבר חלל תת-קרקעי חצוב שברצפתו מדרגות רוחביות, מעידים על שימוש בשלהי ימי הבית השני כמקווה טהרה בידי תושבי היישוב היהודים. בשלב כלשהו, נחסמה אפשרות גישה נוחה אל המקווה באמצעות בניית קיר מאבני שדה על גבי מסדרון הכניסה המדורג (דרומוס) ויצירת פיר אנכי כפתח למתקן. במקביל לכך בוטלו מדרגות המקווה על ידי חציבתן והעמקת רצפתו והמתקן טויח בשכבת טיח נוספת אותה ניתן לתארך על סמך שברי החרסים המעורבים בה באופן כללי לתקופות הרומית המאוחרת–ביזנטית. באמצעות פעולות אלו הסבו את מקווה הטהרה לשמש כמאגר מים תוך הגדלת נפחו ויצירת אפשרות למילויו עד לשפת הפיר. במצב כזה יכול היה המתקן להכיל 80 קוב מים לפחות. דומה כי המתקן טויח בשנית בתקופה המודרנית בטיח אפור ואחיד ושימש שוב כמאגר מים. גודל המתקן ומיקומו מחוץ לתחומי היישוב, בדומה למקווה הציפורים הסמוך, מסייעים להשערה שהמקווה היה ברשות הציבור.

ג. <u>מקווה טהרה שהוסב לשמש כמאגר מים</u> (איור 1:10; איור 15): פתחו של מאגר מים נוסף מצוי בתחתית המדרון הצפוני-מזרחי של החורבה. הכניסה למאגר זה הייתה דרך דרומוס חצוב ברוחב 1.2 מ׳ הסתום כיום ברובו בסחף ואדמה. פתח המתקן ברוחב 0.9 מ׳ ומזוזותיו מטויחות בחלקן. מתארו של החלל המרכזי אי-רגולארי והוא כולל חלל סגלגל שאורכו ורוחבו כ-5 מ׳ (חלל B) המחובר בחלקו המערבי לחלל שמתארו הכללי מלבני (חלל A; מידותיו: אורך 3.5 מ׳, רוחב 3 מ׳). רצפת המתקן מלאה באדמת סחף ואבנים שחדרו דרך הפתח ועל כן לא ניתן לדעת מהו הגובה המקורי של החלל. למתקן אין פיר בתקרתו ולפיכך הוא ניזון מהפתח היחיד שבדופן הצפונית אשר נועד למילוי מים. דופנותיהם של חללים A ו-B טויחו בטיח לבן עם חרסים כתושים היושב על גבי תשתית של שברי חרסים מצולעים. עם זאת בעוד בחלל B זוהי שכבת הטיח היחידה היושבת מעל לסלע החצוב, הרי שבחלל A שכבת הטיח הלבנה הונחה על גבי שכבת טיח אפורה הכוללת חצצים קטנים מהטיפוס הנפוץ במתקנים מימי הבית השני ועד לימי מרד בר-כוכבא (פורת תשמ״ט: 74–75; עמית תשמ״ט: 220; Porat 2002: 35; Amit 2002: 311–312). כיוון שכך דומה כי לפנינו מתקן הכולל שני שלבי שימוש: בשלב הראשון שימש חלל A כמקווה טהרה אשר שימש את האוכלוסייה היהודית שהתקיימה במקום בשלהי ימי הבית השני ועד לימי מרד בר-כוכבא. הטובל במקווה טהרה זה ירד בדרומוס החצוב של המתקן, עבר דרך הפתח ולאחר מכן פנה לימינו וירד לטבול במקווה. בשלב השני הוסב המתקן

למאגר מים תוך הרחבת חלל A למזרח וטיוח שני החללים בשכבת הטיח הלבנה. תשתית טיח זו הכוללת שברי חרסים מצולעים מרמזת כי שלב זה התרחש במהלך התקופות הרומית המאוחרת–ביזנטית כחלק מהמאמצים של תושבי המקום בני התקופה להשמיש חללים תת-קרקעיים קדומים ולנצלם לאגירת מים.

מערכת המסתור (איור 16)

בראש האתר, במרחק של כ-30 מ׳ מצפון-מזרח למצד ובתחומי היישוב הקדום, נמצאה גת הכוללת משטח דריכה ובור איגום מטויח בטיח כתום היושב על תשתית של חרסים מצולעים. סוג טיח זה אופייני לתקופה הרומית המאוחרת–ביזנטית (איור 19:1). במרכז משטח הדריכה מצויה סתימה של פיר (איור 16: פיר i1; אורך הפיר כ-1.2 מ׳ ורוחבו 0.7 מ׳) אשר נעשתה באמצעות אבן מלבנית שהותאמה למידות הפיר בדיוק רב. סדקי הפיר נאטמו בחומר מליטה וכך אפשרו שימוש במשטח הדריכה ללא חלחול של נוזלים. בסמוך לאחת מדפנות משטח הדריכה, ומחוץ לתחומי הגת, נמצא פיר נוסף (פיר i2). פיר זה אינו סתום כיום (גובהו כ-2 מ׳) והוא משמש כפתח לעבר בור מים מטויח בטיח הידראולי אפור (בור I). הפיר המצוי במרכז תקרת בור זה (פיר i1), כאמור, סתום באבן מלבנית וברור כי הסתימה והתקנת משטח הדריכה של הגת מאוחרים לבור המים המצוי ממש מתחת למשטח הדריכה. לפיכך גם נראה, כי מתקיני הגת הם אלו שהתקינו את פיר i1, על מנת להשתמש בחללים הקדומים המצויים מתחת למשטח הדריכה של הגת בזמן שזו פעלה.

בשלב כלשהו נפרצה דופנו המזרחית של בור מים I והוא חובר לחלל H שמתארו אליפטי (מידות אורכו כ-8 מ׳ ורוחבו כ-5 מ׳). בדופן המזרחית של חלל H הותקנה מחילה צרה c-h באורך של כ-5 מ׳ (רוחבה כ-0.7-1.1 מ׳ וגובהה כ-0.8 מ׳ בממוצע) המוליכה לעבר חלל C שמתארו אי-רגולארי (אורכו כ-6.5 מ׳, רוחבו כ-3 מ׳ וגובהו כ-1.2 מ׳).

במהלך הרחבת חלל C לכיוון מזרח הוסרה הדופן המערבית של חלל מלבני סמוך (חלל D; אורכו כ-4 מ׳, רוחבו כ-2.2 מ׳ וגובהו 1.8–2 מ׳). חלל זה מטויח בכל דופנותיו בטיח הידראולי אפור; במקומות מסוימים נראים מתחת לטיח תיקונים של סדקים בדופנותיו באמצעות אבני שדה בינוניות וחומר מליטה. לחלל זה פתח ברוחב כ-1 מ׳ המאפשר כניסה נוחה אל המתקן. הפתח סתום כיום במפולת סלעים שמקורם מפני השטח. לרוחב המתקן זוהו שתי מדרגות מטויחות. תכניתו מאפשרת לקבוע כי המתקן שימש כמקווה טהרה אשר שימש את האוכלוסייה היהודית שהתקיימה במקום בשלהי ימי הבית השני ועד לימי מרד בר-כוכבא.

בדופן הדרומית של חלל C הותקנה מחילה צרה באורך של כ-2.5 מ׳ המוליכה לעבר חדרון E. שודדי עתיקות שחפרו במקום בנו טרסה מאבני שדה וחסמו גישה לחלק גדול מן החלל. מחדרון E ממשיכה המחילה לכיוון דרום והיא מגיעה לאחר כ-6 מ׳ לחלל אי-רגולארי G שבתקרתו פיר גישה החסום כיום. למחילה זו חתך אופייני של מערכת מסתור (איור 17) ולאורכה הותקנו מספר שקעים להנחת נרות. יש לשער כי חלל G שימש כמחסן תת-קרקעי שהותקן מתחת לבית מגורים שניצב מעליו ואילו המחילה היוצאת ממנו לכיוון חלל C וכן חדרון E שייכים לשלב הסבת המערכת למסתור.

פתח רחב (כ-2.2 מ׳) בדופן הצפונית של חלל C פרץ את תקרתו של חלל תת-קרקעי גדול (חלל B; אורכו ורוחבו כ-10 מ׳). גובהו של חלל זה כ-4–5 מ׳ ובדופנותיו נחשפות שכבות צור. לא ברור למה שימש החלל בעבר. את חלל זה מחבר פתח ברוחב 3.8 מ׳ לעבר חלל גדול נוסף (חלל A; אורכו כ-10–12 מ׳ ורוחבו כ-6 מ׳, גובהו כ-2.5 מ׳). בדופן הצפונית-מזרחית של החלל מצוי פתח שאורכו כ-2 מ׳, רוחבו כ-1 מ׳ וגובהו כ-1.6 מ׳ היוצא אל פני השטח במדרון המזרחי של החורבה ומחוץ לתחומי היישוב דרך דרומוס חצוב.

בחלקי המערכת השונים נלקטו חרסים המעידים על תקופות השימוש העיקריות בה. בחלל A נמצא שבר של שפת קנקן בעל שפה פשוטה נוטה החוצה וכמעט ללא צוואר מהטיפוס הנפוץ במכלולים ביהודה החל מהמאה ד׳ לפנה״ס ועד לסוף המאה הב׳ לפנה״ס (ראו: Gitin 1990: 253–254; Geva 2003: SJ6, 125–126, Pl. 5.6: 11, 12, 14 ושם הפנייה למקבילות). שברי קנקנים בעלי שפה מעובה בחלקו העליון של הצוואר (איור 18:1-4, ראו: Killebrew 1999: Fig. III.62, No. 1, 2; Bar-Nathan 2002: J-SJ4A-B- 28-31 ושם ראו מקבילות) וסירי בישול בעלי שפה אלכסונית גבוהה, מפתח צוואר צר וכתפיים נפולות (איור 18:7-8, ראו: Killebrew 1999: Type A/1, 117-119, Fig. III.58, Nos. 1–4; Bar-Nathan 2002: J-CP1- 68-70 ושם ראו מקבילות) מטיפוסים הנפוצים באתרים ביהודה בתקופה החשמונאית וניתנים לתיארוך למאה הב׳ ועד המאה הא׳ לפנה״ס נמצאו בחללים A, B ו-C. כלי חרס אחרים ובכלל זה סיר בישול הכולל שפה משולשת הנוטה כלפי חוץ (איור 18:9; למקבילות ראו למשל: Bar-Nathan 2002: J-CP2, 170-171, Pl. 26: 480–482; Bar-Nathan 2006: M-CP1B, 155–158, Pl. 28:21–22), שבר צפחת (איור 18:11; למקבילות ראו: Bar-Nathan 2002: J-FL1, 65-66, Pl. 10: 120–121), שבר פכית (איור 18:12; למקבילות ראו: Bar-Nathan 2002: J-JT1, 162–164, Pl. 25: 446–447; Bar- Nathan 2006: M-JT1, 190–193, Pl. 33:13) וכן שבר שפה מכלי אבן גדול השייך לתעשיית כלי האבן היהודית של שלהי ימי הבית השני (ראו: Magen 2002) ניתנים לתיארוך החל מהמאה הא׳ לפנה״ס ועד לשליש הראשון של המאה הב׳ לסה״נ. שבר קנקן בעל צוואר גבוה ושפה הנוטה כלפי חוץ (איור 18:6; למקבילות ראו: אשל וזיסו תשנ״ט: 123, לוח 1:1; קליין ופרומקין תש״ע: לוח 1:9) ושבר סיר בישול עם שפה בעלת חריץ (איור 18:10; ראו מקבילה ממערת אל-ג׳י שבנחל מכמש: אשל, זיסו ופרומקין תשנ״ט: 96, לוח 1:6) ניתנים לתיארוך לתקופה שבין המרידות ברומאים, כלומר לשנים 70–136 לסה״נ וייתכן כי הם שייכים לשלב הסבת המערכת למסתור בימי מרד בר-כוכבא.

שבר של קדרה בעלת שפה אלכסונית מעובה הנוטה כלפי חוץ ובחלקה הפנימי שני רכסים מטיפוס נפוץ ביהודה החל מהמאות הג׳ ועד המאה הו׳ לסה״נ הנקרא גם ׳Rilled Rim Basin׳ שנמצא בחלל G (למקבילות ראו: Magness 1993: 139, 203–204, fig 1. nos. 16–18; Magness 2003: 428, 432, pl. 18.2. no. 10) ושבר של מקטרת חרס עות׳מנית שנמצאה בחלל H (איור 18:15; למקבילה ראו: אבנר ודעאדלה 2009: איור 4:8) מעידים על שימוש כלשהו בחלקים שונים של המערכת גם בתקופות מאוחרות בהן התקיימה פעילות באתר.

מערכת המסתור שנתגלתה באתר כוללת סדרה של חללים תת-קרקעיים קדומים ששימשו לשימושים שונים וחוברו באמצעות מחילות צרות לכדי מערכת תת-קרקעית מורכבת. המערכת בנויה בסלעי קירטון רך ומתפורר וקירטון מצורר מתצורת עדולם (סנה 2009) ולפיכך למרבית המחילות אין חתך אופייני של מערכות מסתור (למאפייני מערכות המסתור ראו: טפר תשמ״ז: 71–37; Kloner and Zissu 2003: 182–183). ראשיתה של המערכת בראש האתר ובתוך תחומי היישוב העתיק וסופה במדרון הצפוני, כנראה מחוץ לתחומי היישוב במהלך התקופה שבין המרידות ברומאים. כך יכלו המסתתרים במערכת זו למלט את עצמם אל מחוץ ליישוב בעת צרה. מערכות מסתור היוצאות אל מחוץ לתחומי יישובים בני התקופה ידועות במספר אתרים, כדוגמת מערכת המסתור בחורבת לבנין (זיסו תשס״ב: 164) ובתל שוכה (זיסו תשס״א: 73–70) והן קוטלגו כמערכות מילוט (Kloner and Zissu 2003: 185).

מאגר מים גדול ומאורך במדרון הצפון-מזרחי של האתר

במדרון הצפוני-מזרחי של החורבה (איור 9:1; נ״צ ברי״ח 195856/626233), במרחק של כ-200 מ׳ מראש האתר ובתוך יער אורנים סבוך, נתגלה פתחו של מאגר מים תת-קרקעי חצוב ומטויח אשר נפרץ בעקבות פעילות חפירה בלתי חוקית על ידי שודדי עתיקות. המאגר מצוי מחוץ לתחומי היישוב העתיק ומוליכות אליו מדרגות חצובות בסלע (איור 8:1). כיום ניתן להיכנס אל המתקן (איור 19) דרך פיר בעומק 3 מ׳ היורד לקרקעית מבוא חצוב ברוחב 1.7 מ׳ החסום ברובו על ידי סלעים גדולים. חזית המתקן מקורה באבן שדה מעובדת (מידותיה: אורך 2.4 מ׳, רוחב 1.1 מ׳, גובה 0.6 מ׳) ובמרכזה קבוע פתחו של המאגר (איור 20; רוחבו 1.2 מ׳ וגובהו מהמשקוף ועד לאדמת הסחף המכסה את רצפתו כ-1.7 מ׳). בחזית המתקן, בחלקו המערבי וכ-0.2 מ׳ מעל לפתח, מצויה חציבה מלבנית רדודה (גובהה 0.3 מ׳ ורוחבה 0.6 מ׳) בעומק של עד שלושה ס״מ; ייתכן כי חציבה זו נועדה לקבע לוח מלבני ועליו כתובת בנייה או הקדשה.

אורכו של המתקן (איור 21) מפתחו בצפון ועד לקצהו הדרומי כ-17.5 מ׳. רוחבו בשלושת המטרים הראשונים שלאחר פתחו 3.8 מ׳ ולאחר מכן קיימת התרחבות בדופן המזרחית של המתקן לכדי רוחב של כ-5 מ׳; חתכו טרפזי. גובה המתקן מתקרת הסלע ועד לקרקעיתו אשר מכוסה בסחף ומפולות סלעים כ-5 מ׳; עם זאת ברור כי המתקן עמוק יותר. דופנות המתקן טויחו בשכבת טיח עבה בצבע אפור המכילה חצצים וחלוקי אבן קטנים מטיפוס האופייני לתקופת הבית השני (פורת תשמ״ט: 74–75; עמית תשמ״ט: 220; Porat 2002: 35; Amit 2002: 311–312). הטיח עוטף לעיתים בליטות סלע בדופנות המתקן שלא יושרו בחציבה ופוגמים בצורתו הסימטרית. תקרת המתקן נשארה חשופה, ללא ציפוי טיח. במקומות בהם נפגם הטיח או התקלף מצויה שכבת תיקוני טיח שצבעה ורוד-לבן המושתתת על שכבת שברי חרסים מצולעים האופייניים לתקופות הרומית המאוחרת–ביזנטית ומעידים על המשך שימוש במאגר גם בתקופה זו. במרכז תקרת המאגר הותקן פיר שאיבה. השערתנו היא כי פיר זה אינו מקורי והוא הותקן עם טיוח המתקן ושיפוצו בשלב שימושו השני כמאגר מים.

אמנם טרם נערכה חפירה במאגר המים, אולם אנו מציעים לתארך את מועד התקנתו לשלהי ימי הבית השני בהסתמך על הרכב הטיח האופייני. זאת בנוסף למאפייניו האדריכליים, הכוללים חלל מאורך שפתחו המקורי מצידו הצר ודופנותיו מטויחים, הזהים טיפולוגית לקבוצת מאגרי המים שנחשפו בעבר במדרונות המצודות הממלכתיות מהתקופה החשמונאית-הרודיאנית ביהודה.

לקבוצה זו של מצודות ממלכתיות שהקימו החשמונאים והורדוס המלך מאפיינים טיפולוגיים ייחודיים, הכוללים מאגרי מים גדולים, והם נבנו במקומות גבוהים השולטים על סביבתם ומוקפים במדרונות תלולים. הקבוצה זוהתה ונחקרה תחילה במדבר יהודה (למאמר מסכם ראו: צפריר תשל״ה; כן ראו: Shatzman 1991: 36–52, 227–233). מספר חוקרים דנו בייעודה של קבוצת מבצרים אלו. עפרה גורי-רימון הציעה כי אלו שימשו כבתי אוצר ומרכזי מנהל ממלכתיים (גורי-רימון תשנ״ז). זאב משל הציע לעומתה כי המבצרים הוקמו כחלק מפתרון לבעיית האיום על השליטים החשמונאיים מבית ומחוץ (Meshel 2000) ואילו אהוד נצר סבר כי תכליתם העיקרית של המבצרים במדבר יהודה הייתה כמקומות מקלט לבני משפחת המלוכה בעת משבר ובהם אגרו מים, נשק ומזון (נצר תש״ס: 60–61). מאגרי המים הגדולים שנמצאו במדרונות מבצרים אלו נועדו לאפשר עמידה במצור ולספק את התצרוכת היומית לשוהים בה (Garbrecht and Peleg 1994). מאגרי מים הדומים במאפייניהם למאגר המים שנתגלה בחורבת חֶשם נמצאו במדרונות המצודות החשמונאיות-הרודיאניות במדבר יהודה באלכסנדריון (עמית תשמ״ט: 218–220), בדוק (עמית תשמ״ט/א: 226–227), בקיפרוס (משל ועמית תשמ״ט: 234), בהורקניה (פטריך תשמ״ט: 255–259) ובמצדה (נצר תשמ״ט: 265–270). בשנים האחרונות זוהו אתרים מבוצרים מימי הבית השני השוכנים בתחומי הארץ הנושבת (מרביתם בתחומי ארץ-יהודה) להם מאפיינים זהים לקבוצת המבצרים במדבר יהודה. קבוצה זו כוללת אתרים השולטים על סביבתם ובמדרונותיהם נמצאו מאגרי מים הדומים במאפייניהם לקבוצת מאגרי המים של מבצרי מדבר יהודה. עם קבוצה זו נמנים האתרים הבאים: ח׳ירבת אל-חמאם (נרבתא) שבצפון השומרון (זרטל תשמ״א; Zertal 2002), ח׳רבת עורמה שבפלך עקרבה (אשל ואורליך תשמ״ח; זיסו ורביב תשע״ב), חורבת כפירה שבמערב בנימין (אשל ועמית תשנ״א), חורבת טורה בהרי ירושלים (זיסו תשס״ד; Zissu 2008), בורות המים שבהרודיון (Netzer 1981: 85, 141, no. 29, ill. 114) וח׳רבת אל-ג׳ומג׳ום שבהרי יהודה (עמית וזיסו תשנ״ט: 122–126; מאיר וזיסו תש״ע; מאיר, קליין וזיסו תשע״ג). שני מאגרי מים מטיפוס זהה נמצאו גם בח׳רבת ראס תמים שממזרח להר הצופים, אולם לא ברור אם מדובר במבצר ממלכתי מימי הבית השני או במאגרי מים ששירתו את עולי הרגל על הדרך המקשרת בין יריחו וירושלים (זיסו וקלונר תש״ע).

בחורבת חֶשם נתגלה רק מאגר מים אחד מהטיפוס הנפוץ באתרים מבוצרים מהתקופה החשמונאית וההרודיאנית לעומת אתרים אחרים אשר נמנו לעיל בהם נתגלו בין שניים לארבעה-עשר בורות מטיפוס זה. עם זאת, מיקומו של המאגר במדרון החורבה ומחוץ לתחומי היישוב, המאפיינים הפיזיים של האתר הבולט למרחוק ומאפשר שליטה על אזורים נרחבים, ממצא חרסים הולם, קרבתו לדרך קדומה וכן העובדה כי באזורים רבים במדרון זה לא ניתן, לעת עתה,

לערוך סקר חללים תת-קרקעי עקב גזעי עצים נפולים וסבך, מאפשרים להציע במידה גבוהה של וודאות כי החורבה שימשה כאתר ממלכתי מבוצר שהוקם בתקופה החשמונאית או ההרודיאנית. אם אכן בחורבת חֶשם התקיים מבצר חשמונאי-הרודיאני (האתר הראשון בשפלת יהודה השייך לקבוצה זו), היה תפקידו להגן על מבואותיה המערביים ועל אחד מצירי הגישה המרכזיים (גזרת נחל שורק-נחל האלה) של ארץ-יהודה בשלהי ימי הבית השני. סביר להניח כי המקום שימש כמבצרה של מחוז בית נטיף.

זיהוי גיאוגרפי-היסטורי

תמנתה מביצורי בכחידס בחורבת חֶשם?

כאמור לעיל, נתוניו הטופוגרפיים המיוחדים של המקום והיותו שולט על סביבותיו, שמו הערבי של האתר, קיומו של מאגר מים מלבני ומאורך מימי הבית השני הדומה במאפייניו למאגרי המים של מצודות המדבר, קיומו של יישוב יהודי במקום וממצא קרמי שעיקרו מהתקופה ההלניסטית ועד לימי מרד בר-כוכבא כולל חרסים מהמאה הב׳ לפנה״ס מאפשרים לקבוע כי במקום התקיים מבצר או כפר מבוצר מהתקופה החשמונאית-הרודיאנית. מיקומו בסמוך לדרך ראשית בחלקו הצפוני של רכס השפלה הגבוהה, בין שני אגני ניקוז מרכזיים (נחל האלה מדרום ונחל שורק מצפון) אשר היוו שער כניסה מרכזי ליהודה בתקופות אלו וממערב לבירת אחד ממחוזות יהודה בשלהי ימי הבית השני: בית נטיף (תולדות מלחמת היהודים ברומאים ג, 55; ד, 445), הקנו למקום יתרון אסטרטגי בשליטה ותצפית הן לכיוון מזרח הן לכיוון מערב.

הגיוני הדבר כי קיומה של מצודה במיקום מרכזי וחשוב זה ישאיר חותמו במקורות הספרותיים המרובים בני התקופה ההלניסטית והרומית העומדים לרשותנו. עם זאת, לא ניתן היה לאתר מקור המתייחס מפורשות ובאופן ברור למבצר חשמונאי-הרודיאני במיקום זה. על אף זאת, ובהתבסס על ההנחה כי יתרונותיו הטופוגרפיים של האתר היוו גורם משיכה לשליטים ומצביאים לשימוש במקום כנקודת תצפית/מצודה לאורך התקופות השונות, אנו מציעים לזהות במקום את תמנתה, שם מקום המופיע ברשימת ביצורי המצביא הסלבקי בכחידס לאחר ניצחונו בקרב אל-עשה. הצעתנו לזהות בחורבת חֶשם את תמנתה מבוססת בעיקרה על השתמרות השם בחורבה סמוכה בשם ח׳רבת תבנה המצויה במרחק של כ-2 ק״מ מהאתר הנידון וכן על ממצא קרמי מתאים שנתגלה בחורבה. ההצעה תידון להלן.

רשימת ביצורי בכחידס מופיעה בשני מקורות שונים. המקור הראשון הינו ספר מקבים א׳ אשר נכתב במקור בעברית בסמוך למאורעות אך השתמר באמצעות תרגום התנ״ך ליוונית (תרגום השבעים). בספר זה מופיעה הרשימה הבאה:

> וישוב אל ירושלים ויבן ערים בצורות ביהודה, את המבצר אשר ביריחו (Ιεριχω), ואת אמאוס (Αμμαους) ואת בית-חורון (Βαιθωρων) ואת בית-אל (Βαιθηλ) ואת תמנת-פרעתון (Θαμναθα καί Φαραθων) ואת טפון (Τεφων) בחומות גבוהות ובשערים ובבריחים. ויתן בהם משמר לצרור לישראל. ויבצר את העיר בית-צור (Βαιθσουραν) ואת גזר (Γαζαρα) ואת החקרא (Ακραν) ויתן בהן צבאות ואוצרות מזון (מקבים א׳ ט, 50–52; כהנא תש״ך: קמב; רפפורט תשס״ד: 241–242; Abel 1949: 172–173).

רשימת ביצורי בכחידס מופיעה בשנית בספר קדמוניות היהודים אשר נכתב על ידי יוסף בן מתתיהו כמאתיים שנים לאחר המאורעות המתוארים. מקובל כי מרבית הידיעות בספר זה צוטטו על ידי יוסף מטקסטים קדומים שהיו מונחים לפניו (שליט תש״ד; בר כוכבא תשנ״א: 115–117). להלן הרשימה:

> ובכחידס תפש וביצר ערים רבות של יהודה, את יריחו (Ιεριχοῦντα) ואת עמאוס (Αμμαοῦν) ואת בית-חורון (Βαιθωρὼν) ואת בית-אל (Βήθηλα) ואת תמנתא (Θαμναθὰ) ואת פרתון (Φαραθὼ) ואת תקוע (Τοχόαν) ואת גזר (Γάζαρα) ובנה מגדלים בכל אחת מהערים והקיפן חומות חזקות ומופלגות בגודלן, והעמיד בהן חיל מצב כדי שיוכלו להגיח משם ולהציק ליהודים. ולמעלה ביצר את החקרא שבירושלים (קדמוניות היהודים יג, 15–17; Jewish Antiquities XIII:15–17).

הרשימה בקדמוניות היהודים דומה לרשימה המופיעה במקבים א׳, פרט למספר שינויים. ראשית, בספר מקבים א׳ מופיע שם המקום תמנתה בסמיכות לשם המקום פרתון (Θαμναθα καί Φαραθων) ובניגוד לנוסח הנהוג לגבי המבצרים האחרים בטקסט (κὰι τὴν), ועל כן היו שהציעו כי מדובר בשם מקום אחד תמנתה-פרתון, כלומר תמנתה הנמצאת באזור פרתון ומובדלת ממקומות אחרים הנקראים באותו השם (רול תשנ״ו: 512). זאת, בעוד בנוסח המופיע בספר קדמוניות היהודים מתייחס הטקסט הן לתמנתה הן לפרתון כשמות של שני מקומות ביצור שונים. הבדל נוסף בין שתי הרשימות הינו החלפה בין שם המקום ׳טפון׳ הנזכר בספר מקבים א׳ בעוד בספר קדמוניות היהודים שם מקום זה אינו נזכר ובמקומו מופיע שם המקום ׳תקוע׳. הבדל אחרון בין הרשימות הוא השמטת העיר בית צור מהרשימה המופיעה בספר קדמוניות היהודים.

קיימת הסכמה בין החוקרים בנוגע לזיהויים של מרבית הערים המבוצרות המופיעות בטקסט. ארבעת המקומות הראשונים יריחו (רול תשנ״ו: 511), אמאוס (פישר תשנ״ה), בית-חורון (רול תשנ״ו: 512) ובית-אל (Kelso 1968: 52) מהווים קו ביצורים בגבולה הצפוני של יהודה ושולטים על הדרכים הראשיות המובילות אליה ממזרח, מצפון ומצפון-מערב. זיהויה של העיר גזרה עם תל גזר שבסמוך לפתחת עמק איילון למישור החוף מקובל אף הוא במחקר והוא אפשר שליטה על יהודה ממערב דרך הנתיב החשוב שעבר בעמק איילון (דיוור תשנ״ח: 23). עם זאת, מספר חוקרים הציעו כי יש לזהות את גזרה בתל יעוז שמצפון לשפך נחל שורק לים התיכון (טל, פישר ורול תשס״ה: 290–296). בית צור שבהר חברון (Funk 1968: 8–17) היוותה נקודה אסטרטגית בסמוך לגבולה הדרומי של יהודה בתקופה זו השולטת על דרך גב ההר בדרומה של יהודה. שלושת הביצורים הנותרים: תמנתה, פרתון וטפון/תקוע, קשים לזיהוי, ובמחקר קיימות הצעות שונות לזיהוי מקומות אלו, בדרך כלל בהתאם לתפיסת החוקרים את ייעודם של הביצורים.

את טפון הציעו מספר חוקרים לזהות עם תפוח המקראית המזוהה בתל אבו-זרד שבדרום השומרון כחלק מתפיסתם כי בכחידס ביצר ערים בצפון יהודה ודרום השומרון לשם הבטחת שלטונו באזור ואלו נועדו לחלוש על תחומי יישוב יהודיים המצויים מחוץ לתחומה המנהלי של יהודה בתקופה זו (Abel 1925: 202–208; רפפורט תשס״ד: 241–242). חוקרים אחרים חלקו על קביעה זו באומרם כי יש לחפש את הביצורים בסמוך לגבולה המנהלי של ״יהודה׳ בתקופה זו

ועל כן הציעו לזהותה עם תפוח השוכנת כשלושה ק״מ ממערב לחברון (כהנא תש״ך: קמב, הערה 50), עם חורבת בית נטיף שמצפון לעמק האלה על סמך דמיון הצלילים ואיות שמה בספר מלחמות היהודים (Βεθλεπτηνφῶν; מלחמת היהודים ברומאים ד׳ 445; Möller and Schmitt 1976: 34–37; גליל תשנ״ב: 29–30), עם תקוע (אבי-יונה תשכ״ג: 36; קלאי תש״ך: 97) ועם נטופה המקראית שזוהתה בחורבת בד-פלוח שמצפון לתקוע (רול תשנ״ו: 513). לדעתנו אכן יש לחפש את טפון בסמוך לגבולות תחומה המנהלי של יהודה בתקופה זו. בהנחה כי מטרת הביצורים הייתה לשלוט על הצירים המרכזיים המוליכים ליהודה מכל עבר יש להעדיף את הזיהויים עם תקוע ועם ח׳רבת בד פלוח השוכנים בסמוך לציר האורך המזרחי של יהודה ומאפשרות גישה גם למדבר יהודה.

פליקס אבל הציע להפריד בין תמנתה לפרתון ולהתייחס אליהם כשמות מקומות שונים ומרבית החוקרים עקבו אחר קביעה זו. בהתאם לתפיסתו ה׳צפונית׳ הציע אבל לזהות את פרתון עם הכפר פרעתה הממוקם כ-10 ק״מ דרומית-מערבית לשכם (Abel 1925: 206; רפפורט תשס״ד: 240), הרחק מחוץ לגבולותיה המנהליים של יהודה. כיוון שכך הציעו אחרים זיהויים דרומיים יותר בכפר פרח׳ה שבדרום השומרון (ספראי תש״ם: 60–62; Na'aman 1989), בעין פארה שבוואדי קלט (אבי-יונה תשכ״ג: 36–37; קלאי תש״ך: 95–97), בתל אל-פול שמצפון לירושלים (Finkelstein 2011: 115–116) ובח׳רבת אל-פרעה בסמוך לגבולה המנהלי הדרומי של יהודה בתקופה זו (גליל תשנ״ב: 28–29).

תמנתה זוהתה על ידי אבל עם ח׳רבת תבנה המצויה בהר אפרים, צפונית-מערבית לביר זית (נ״צ ריי״ח 21030/65720) על הדרך הרומית שחיברה בין לוד ובין שכם (Abel 1925: 202; ראו גם: קלאי תש״ך: 96; רפפורט תשס״ד: 240). לא ברור מתי במדויק סופח מקום זה אשר שימש בשלהי ימי הבית השני כבירת מחוז לתחומה המנהלי של יהודה ואולי נכלל בתחומי שלושת הנומוי שמצפון ליהודה שהוענקו ליונתן באמצע המאה הב׳ לפנה״ס על ידי דמטריוס (מקבים א׳ יא לד). עם זאת, ברור כי בזמן ביצוריו של בכחידס היה אתר זה מחוץ ומצפון לתחומה המנהלי של יהודה (Schürer 1979: 192, no. 33). בעקבות כך העדיף מיכאל אבי-יונה לזהות את תמנתה בח׳רבת תבנה שבהרי יהודה וממזרח לעמק האלה (נ״צ בריי״ח 20475/62242; אבי-יונה תשכ״ג: 36–37). ישראל רול ראה בתמנתה-פרתון הנזכרת במקבים א׳ שם של מקום אחד והלך בעקבות אבי-יונה בהציעו את ח׳רבת תבנה שממזרח לעמק האלה כזיהוי לתמנתה (רול תשנ״ו). ברם, זיהוי זה אינו אפשרי שכן באתר נערכו מספר סקרים ובכולם לא נתגלה ממצא כלשהו מהתקופה ההלניסטית (מזר תשמ״א: 246; וייס, זיסו וסולימאני תשס״ה: 93). גם גרשון גליל חיפש זיהוי לתמנתה בסמוך לגבולה המנהלי של יהודה ועל כן הציע לזהותה בח׳רבת ראס אט-טויל שמדרום-מזרח לחלחול ובקרבת חברון (גליל תשנ״ב: 27–28). אמנם זיהוי זה מסתמך על ניסיון השוואה בין תמנה המופיעה במקרא ותמנתה המופיעה בביצורי בכחידס אך השוואה זו אינה וודאית ולמעט היותה שוכנת באזור הגבול הדרומי של יהודה בתקופה זו, אין נתון אחר המאפשר לקושרה עם תמנתה מהתקופה ההלניסטית. במועד מאוחר יותר נמלך אבי-יונה בדעתו והעדיף לזהות את תמנתה בח׳רבת תבנה אחרת המצויה ממערב לבית-שמש וסמוכה כאמור לחורבת חֶשם (נ״צ בריי״ח 19396/62785;

Tsafrir, Di Segni and Green 1994: 247 ; ראו גם: Avi-Yonah 1976: 100). היו שהציעו כי חורבה זו משמרת את שמה של העיר תמנה המקראית הנזכרת בתיאור גבולה של נחלת יהודה (יהושע טו, י), ברשימת ערי דן (יהושע יט, מג) ובסיפורי שמשון (שופטים יד–טו) ומיקומה ממערב לבית-שמש. לפיכך הוצע לזהות את תמנה המקראית בתל בטש שבנחל שורק ולקבוע כי לאחר חורבן העיר ונטישתה בתקופה הפרסית נדד שם המקום לחורבה סמוכה, היא ח׳רבת תבנה (קלאי תשמ״ב: 598–601 ; Kelm and Mazar 1995: 1–7). במהלך סיור שערך בועז זיסו בח׳רבת תבנה שממערב לחורבת חֶשם בשנת 1997 לא נתגלו שרידים מתקופת המקרא או מימי הבית השני אלא רק שרידים מהתקופה הביזנטית ומימי הביניים (זיסו תשס״ב: 149). גם מיקומה אינו מאפשר תצפית למרחקים וודאי שאינו מאפשר שליטה לכיוון מזרח אל עבר אזוריה העיקריים של יהודה. לפיכך ברור כי אין לזהותה עם תמנתה מביצורי בכחידס. השערתנו היא כי לאחר חורבן העיר המקראית תמנה נדד השם בראשונה למצודה וליישוב שהתקיים באחת הפסגות הבולטות באזור זה, בחורבת חֶשם, ובתקופה מאוחרת נדד השם בשנית לחורבת תבנה הסמוכה.

הצעתנו לזהות בחורבת חֶשם את תמנתה מבוססת הן על השתמרות השם באתר סמוך, הן על תנאיו הפיזיים של האתר כשולט על סביבתו ומאפשר תצפית לאזורים נרחבים בהר ובשפלת יהודה, הן על מיקומו בגבול תחומה המערבי של יהודה בתקופה זו והן על ממצא ארכיאולוגי מהמאה הב׳ לפנה״ס שנתגלה באתר. במידה שאכן תמנתה ופרתון הם שמות של ביצורים שונים מימיו של בכחידס יש להעדיף לדעתנו את הצעתו של גליל לזהות את פרתון עם ח׳רבת אל-פרעה שבסמוך לאידנא, שכן האתר משמר בצורה הקרובה ביותר את שם המקום הקדום ומיקומו כשישה ק״מ מדרום לקעילה הנזכרת כבירת חצי פלך של יהודה מתקופתו של נחמיה (נחמיה ג, יז) ועל קו התפר שבין תחום היישוב היהודי והאדומי מתאים. לפיכך ניתן לשחזר לדעתנו את מערך הביצורים של בכחידס כמקיף את תחומה המנהלי של יהודה בתקופה זו, שולט על הדרכים המרכזיות ומאפשר את בידודה הצבאי בסדר הבא: יריחו מצפון-מזרח, בית-אל בצפון, בית-חורון ואמאוס בצפון-מערב, גזר השולטת על פתחת נחל איילון כלפי מישור חוף יהודה ותמנתה (בחורבת חֶשם) החולשת על פתחת נחל שורק ונחל האלה ממערב, פרתון (ח׳רבת אל-פרעה) בדרום-מערב, בית-צור בדרום ותקוע או ח׳רבת בד-פלוח בדרום-מזרח (איור 22).

ייתכן כי במקורות ההיסטוריים מתייחסים למצודה שככל הנראה התקיימה בחורבת חֶשם פעמיים נוספות אך ללא ציון שמה. בימיו של שמעון החשמונאי עיקר הלחימה התנהלה כנגד טריפון, דמטריוס וקנדביוס בניסיון לכבוש את ערי מישור חוף יהודה: גזר, יבנה, קידרון ואשדוד (מקבים א׳ יג, מג; טז א–י). כיוון שכך היה צריך שמעון לבנות מבצרים אשר ישלטו על מרחבים אלו בתצפית ויבודדו מרחב זה מארץ-יהודה. ואכן מתוארת פעולת בניית מבצרים ביהודה בימי שמעון:

> ויבן שמעון את מבצרי יהודה ויקיפם במגדלים גבוהים ובחומות גדולות ובשערים ובבריחים וישם אכל במבצרים (מקבים א׳ יג, לג; כהנא תש״ך: קסג).

חורבת חֶשם שולטת בתצפית מלאה על כל מרחב מישור חוף יהודה הדרומי וממנה ניתן לראות בבירור את יבנה, קדרון, אשדוד ומקומות נוספים במרחב זה. לפיכך ייתכן כי ביצוריו של שמעון הנזכרים בספר מקבים מתייחסים בין היתר גם לאתר ההלניסטי שהתקיים בחורבת חֶשם.

עוד ייתכן כי יוסף בן מתתיהו מתייחס לחורבת חֶשם בעת תיאורו את כיבוש מחוז בית נטיף בשנת 68 לסה״נ בידי אספסיאנוס וצבאו אשר מעלה באש יישובי מפתח ומבצר נקודות שמתאימות לכך, כדלקמן:

עם שאר חילו המשיך לטופרכיה של ביתלפטנפון. לאחר שהעלה באש אותה ואת המחוז הסמוך לה ואת סביבות אידומאיה בנה מצודות במקומות המתאימים לכך (תולדות מלחמת היהודים ברומאים ד, 445–446).

תמנה באונומסטיקון ובמפת מידבא

באונומסטיקון נזכר מקום בשם תמנה מספר פעמים: בראשונה תחת ערך המקום ״אדרה״ נכתב ״ויש גם כפר אחר בגבול לוד בסביבת תמנטיקי (Θαμνιτικὴν) – כך נקרא מחוז על שם כפר תמנה (Θαμνά)״ (מלמד תשכ״ו: 67:10). המקום נזכר שוב כערך – ״תמנה (Θαμνά) – שם גזז יהודה את צאנו. עדיין קיים כפר גדול בגבול לוד באמצע לכתך לירושלימה. והיתה למטה דן או יהודה״ (מלמד תשכ״ו: 486:47), ופעם נוספת תחת הערך תמנת סרח (Θαμναθσαρά) – ״עיר יהושע בן נון, עומדת ב׳הר׳. היא תמנה (Θαμνά) הנזכרת למעלה, אשר בה מראים עד היום את מצבת יהושע, במטה דן״ (מלמד תשכ״ו: 502:48). מאזכורים אלו עולה כי מקום בשם תמנה התקיים בימיו של אבסביוס ככפר גדול השוכן בסמוך לדרך ראשית שחיברה בין אזור ירושלים ואזור לוד. מקובל במחקר זיהוי מקום זה עם ח׳רבת תבנה שבדרום השומרון ואין להציע זיהוי עם אף אחת מהחורבות הנושאות שם זה ביהודה. לדעת זאב ספראי, המקום נזכר באונומסטיקון הן כבירת מחוז והן ככפר בתחומי מחוז לוד כיוון שרשימותיו של אבסביוס נכתבו מיד לאחר התמורות המנהליות שנערכו בימיו של דיוקליטיאנוס (סוף המאה הג׳ לסה״נ), בו סופח מחוז תמנה ללוד (ספראי תש״ם: 88).

במפת מידבא מאמצע המאה השישית לסה״נ (Alliata 1999: 73) מופיעה תמנה בזה הנוסח ״תמנה שם גזז יהודה את צאנו״ ובציון אייקון של כפר הבנוי על גבי גבעה בולטת (אבי-יונה תשנ״ו: 51). מיקומה במפה באזור שבין ניקופוליס מדרום ובית חורון מצפון, וממזרח למודיעין ובית ענבה אינם מאפשרים לזהותה עם ח׳רבת תבנה שממערב לבית-שמש או עם ח׳רבת תבנה שבדרום השומרון וכבר העירה לאה די-סגני כי עורכי מפת מידבא העדיפו להתעלם מזיהוי תמנה של אבסביוס וציינו מקום אחר בשם זה השוכן על דרך נוספת המקשרת בין לוד וירושלים (Di Segni 1999: 116). את תמנה ממפת מידבא הוצע לזהות בח׳רבת מנע (15580/14465) השוכנת בסמוך לדרך הרומית המובילה מלוד דרך מעלה בית חורון לעבר ירושלים, ובה נתגלתה כנסייה מהתקופה הביזנטית (וקסלר-בדולח, און ורפיואנו תשס״ד: 84, הערה 57).

עיר מגוריו של רבי שמעון התימני בחורבת חֲשם?

רבי שמעון התימני הינו תנא בן הדור השלישי, כלומר מהתקופה שבין מרד החורבן ובין מרד בר-כוכבא (70–135 לסה"נ). במסכת סנהדרין נכתב כי ישב ביבנה יחד עם רבי אליעזר, רבי יהושע ורבי עקיבא, כדלקמן:

> אמר רב יהודה אמר רב כל עיר שאין בה שנים לדבר ואחד לשמוע אין מושיבין בה סנהדרי ובביתר הוו שלשה וביבנה ארבעה רבי אליעזר ורבי יהושע ורבי עקיבא ושמעון התימני דן לפניהם בקרקע (בבלי סנהדרין יז, ב).

רבי שמעון התימני פעל בתקופה זו כנגד הרומאים כמסופר להלן:

> והתניא מעשה בשמעון התימני שלא בא אמש לבית המדרש בשחרית מצאו [ר'] יהודה בן בבא אמר לו מפני מה לא באת אמש לבית המדרש אמר לו בלשת באה לעירנו ובקשה לחטוף את כל העיר ושחטנו להם עגל והאכלנום ופטרנום לשלום אמר לו תמה אני אם לא יצא שכרכם בהפסדכם שהרי אמרה תורה לכם ולא לעובדי כוכבים (ביצה כא, ע"א).

קיים דיון בין המפרשים מהו מוצאו של שמעון, האם הוא מארץ תימן או מהעיר תמנה. בפירושו למסכת תענית מבאר רש"י את שמו של שמעון התימני כך: שמעון התימני – מתמנה היה (רש"י, תענית יט, ע"א). ב"צ סגל מציין כי בכתב היד קויפמן של המשנה מופיע השם תמני כאשר מתחת לאות ת"ו מופיע חיריק, עובדה המחזקת את הסברה כי מדובר בתנא שמקורו ממקום ששמו תמנה ולא מארץ תימן. בנוסף בכתב היד קיימבריג' לו (Lowe) של המשנה מופיע שם התנא כשמעון התיבני בדומה לדרך הגיית הערבים את שמות המקומות הנקראים תמנה ואף בכך חיזוק לסברה הגורסת כי מוצאו של התנא מתמנה. בעקבות כך הציע סגל לזהות את כפרו של שמעון התימני בח'רבת תבנה שממערב לבית-שמש (סגל תשל"ט: 185–186), בעוד אחרים מזהים את כפרו עם ח'רבת תבנה שבדרום השומרון (קליין תרצ"ט: 157; שוורץ תשמ"ו: 207, הע' 6). כיוון שבח'רבת תבנה שממערב לבית-שמש לא נתגלה ממצא כלשהו מהתקופה הרומית כמפורט לעיל, הציע זיסו בעבר לזהות את עירו של שמעון התימני בחורבת חֲשם הסמוכה (זיסו תשס"ב: 149). לעיל הצגנו תיעוד של מערכת מסתור ובתוכה שברי כלי חרס האופייניים לתקופה שבין המרידות ברומאים (70–135 לסה"נ) שנתגלתה לאחרונה בחורבת חֲשם. לאור ממצא זה ומיקומה של חורבת חֲשם, המצויה בקרבה (כ-24 ק"מ) ובתצפית אל העיר יבנה מקום פעילותו העיקרי של שמעון התימני, הצעת זיהוי זו נראית סבירה ביותר.

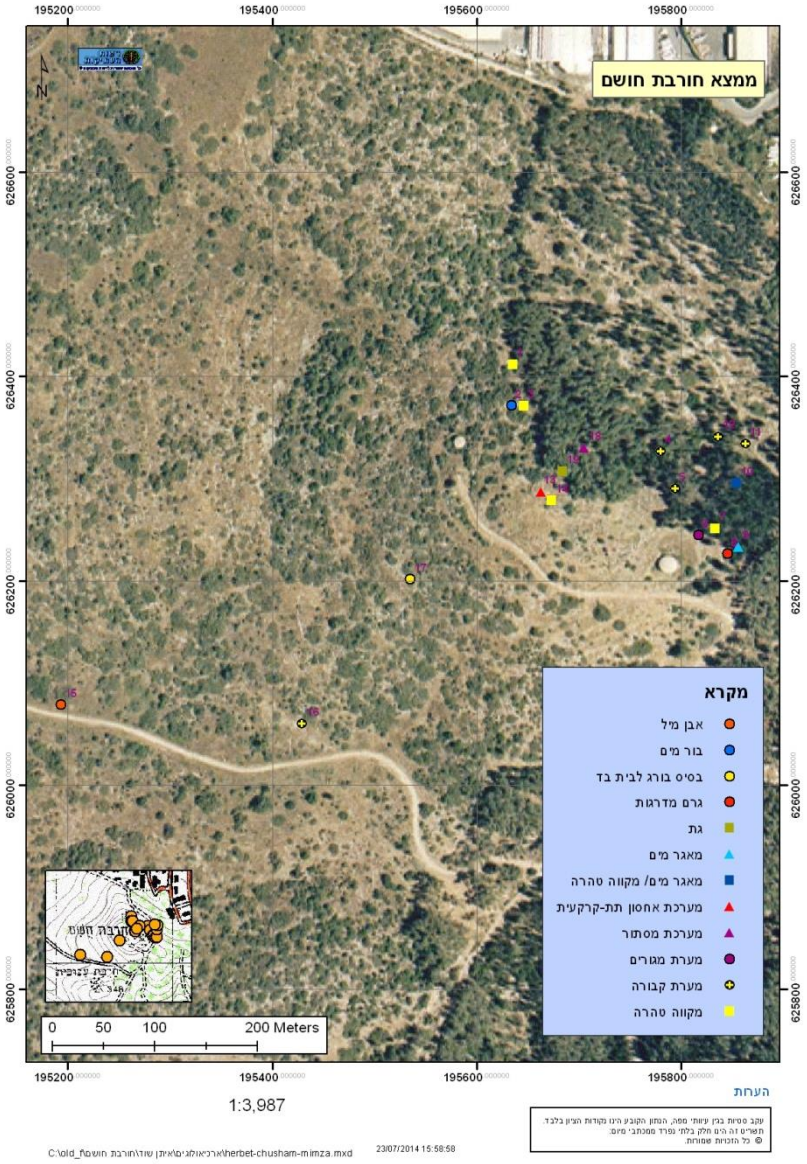
סיכום ומסקנות

ממצאי הסקר והחפירה שנמנו לעיל הצביעו על פעילות בחורבת חֲשם החל מהתקופה ההלניסטית, במאות הג'–ב' לפנה"ס. ריבוי מקוואות הטהרה שנמצאו במקום ושברים של כלי אבן עשויים מקירטון וממצא חרסים מתאים מאפשרים לקבוע כי בשלהי ימי הבית השני ועד לימי מרד בר-כוכבא התקיים במקום יישוב יהודי. בדומה ליישובים יהודיים אחרים בסביבה זו נראה כי גם אתר זה ננטש בעקבות מרד בר-כוכבא. לאחר מכן, ככל הנראה בסוף התקופה הרומית או בראשית התקופה הביזנטית נושב האתר מחדש על ידי אוכלוסייה נוצרית כעדות חרותת הכוללת צלבים שנחרתה על גבי דופן אחד מן המקוואות באתר. בשלב זה נערכה פעולת

שיקום של מאגרי המים בכל חלקי האתר וכחלק מפעילות זו הוסבו מקוואות הטהרה לשמש כמאגרי מים. לא ברור אם בתקופה זו הוקמה במקום כנסייה ונראה כי רק חפירה בראש האתר תסייע לפתרון שאלה זו.

סיכום הנתונים שהבאנו, ובעיקר שמו של האתר, נתוניו הטופוגראפיים, מאגר המים המוארך מימי הבית השני וממצא חרסים מהמאה הב׳ לפנה״ס ועד לימי מרד בר-כוכבא, מהווים בסיס להצעה כי בחורבת חֶשם התקיימה מצודה חשמונאית-הרודיאנית שתפקידה היה להגן על מבואותיה המערביים ועל אחד מצירי הגישה המרכזיים (גזרת נחל שורק-נחל האלה) של ארץ-יהודה בשלהי ימי הבית השני וסביר כי שימשה כמצודתה של בירת המחוז בית נטיף.

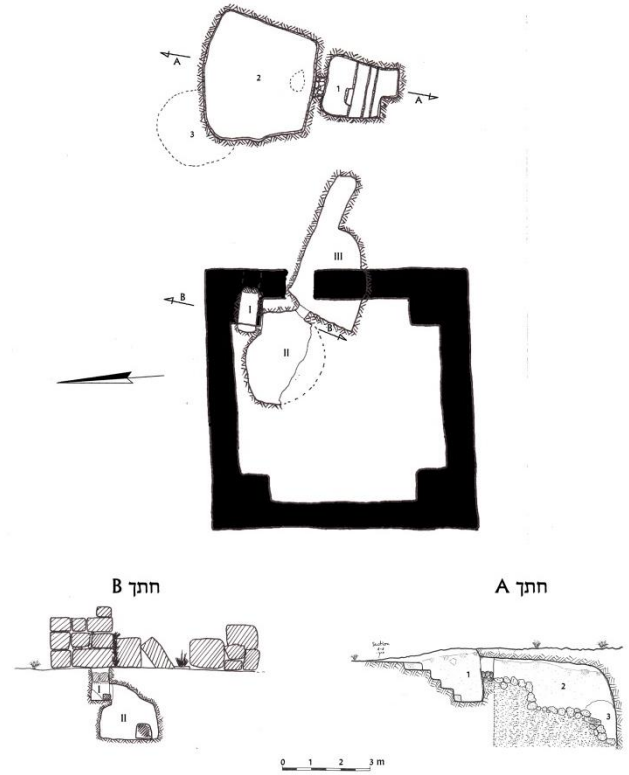
נתונים אלו יחד עם מיקום החורבה על גבי רכס השפלה הגבוהה, המפריד בין ארץ-יהודה לבין מישור חוף יהודה, ובסמיכות לאתר ח׳רבת תבנה אפשרו להציע ליישוב שהתקיים במקום זיהוי עם תמנתה הנזכרת כאחד מביצוריו של המצביא הסלבקי בכחידס בשנת 160 לפנה״ס וכן עם עירו של רבי שמעון התימני, תנא שפעל ביבנה בתקופה שבין המרידות ברומאים.

איור 1 : מפת איתור נקודות הסקר באמצעות GIS (שרטוט : חן בן ארי)

איור 2: שבר אבן המיל, מבט לצפון-מערב (צילום: בועז זיסו)

איור 3: תכנית וחתך של המצד, מערכת האחסון ומקווה הטהרה (שרטוט: בועז זיסו ואיתן קליין)

איור 4: מקווה הטהרה, בור המים הסמוך אליו והמצד, מבט למערב (צילום: בועז זיסו)

איור 5: הכניסה למערכת האחסון התת-קרקעית בפינת המצד, מבט לצפון-מערב (צילום: בועז זיסו)

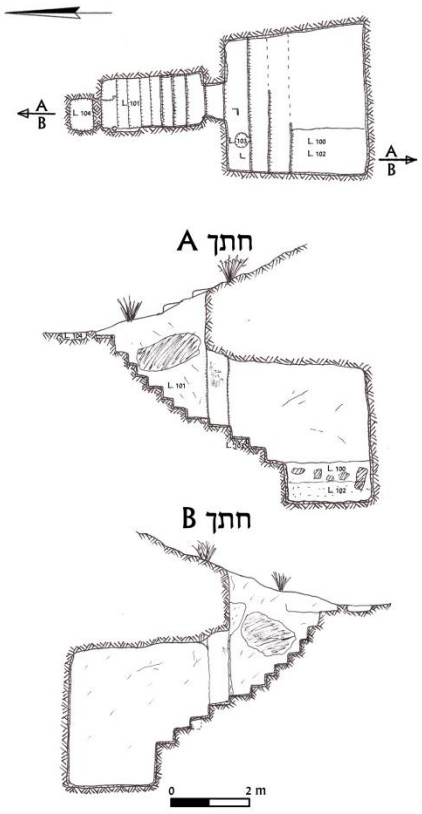
איור 6: הפתח לחלל III במערכת האחסון התת-קרקעית שבראש האתר ולצידו גומחה משולשת לנר, מבט למערב
(צילום: בועז זיסו)

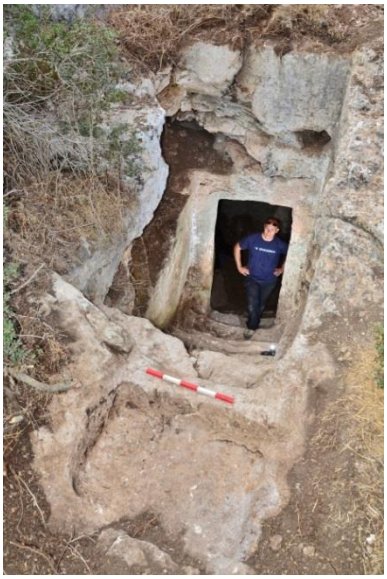
איור 7: חסימת וטיוח הפתח המקשר בין מקווה הטהרה שבראש האתר ובור המים הסמוך, מבט לצפון
(צילום: בועז זיסו)

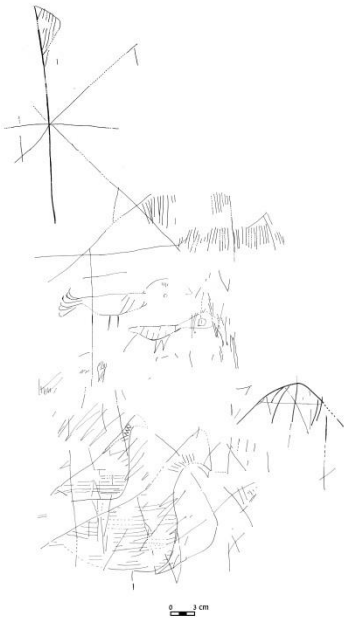
איור 8: כוכי הקבורה במערת הקבורה/מערכת האחסון מס׳ 5 שבמדרון הצפוני, מבט לדרום (צילום: בועז זיסו)

איור 9: תכנית וחתכים מקווה הציפורים (שרטוט: איתן קליין)

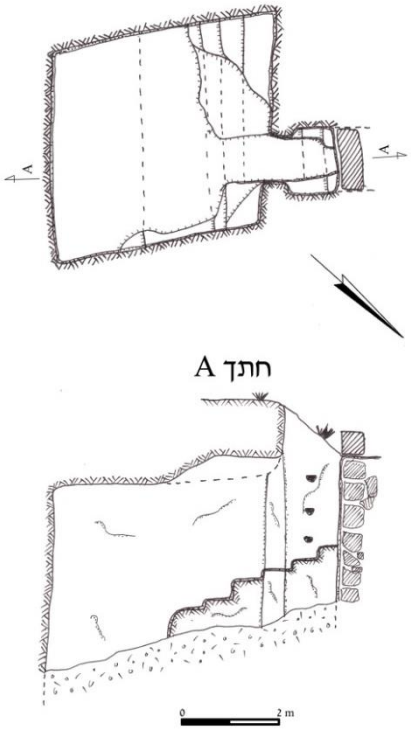
איור 10: הדרומוס החצוב והמטויח ולפניו אגן חצוב במקווה הציפורים, מבט לדרום (צילום: בועז זיסו)

איור 11: חרותת על גבי מזוזת הפתח המזרחית של המקווה הכוללת ציפורים בסמוך לכלוב וחרותת כריסטוגרמה (שרטוט: איתן קליין)

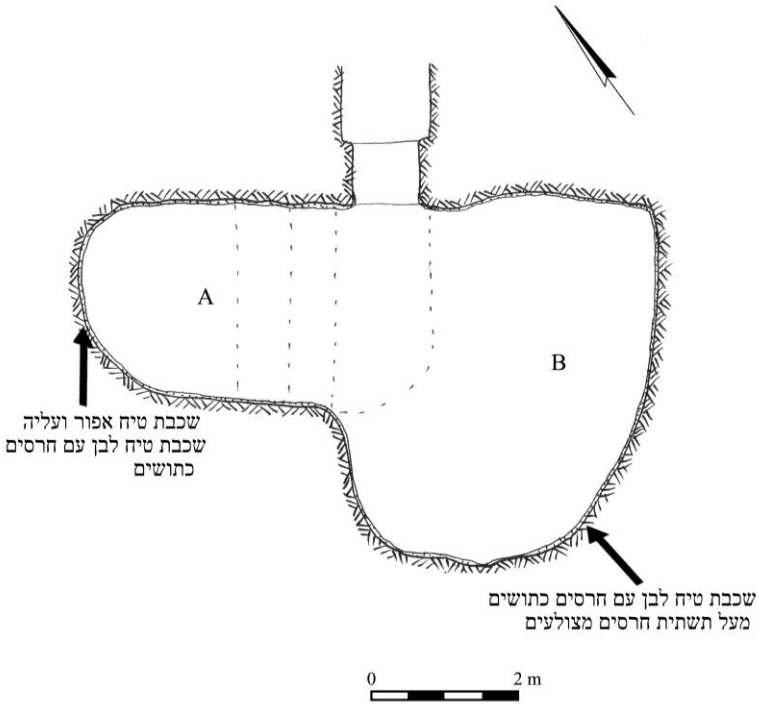
איור 12 : חדר טבילה מדורג במקווה הציפורים. שימו לב לחציבת שקע להנחת קנקנים במדרגה העליונה של החדר, מבט למערב (צילום : בועז זיסו)

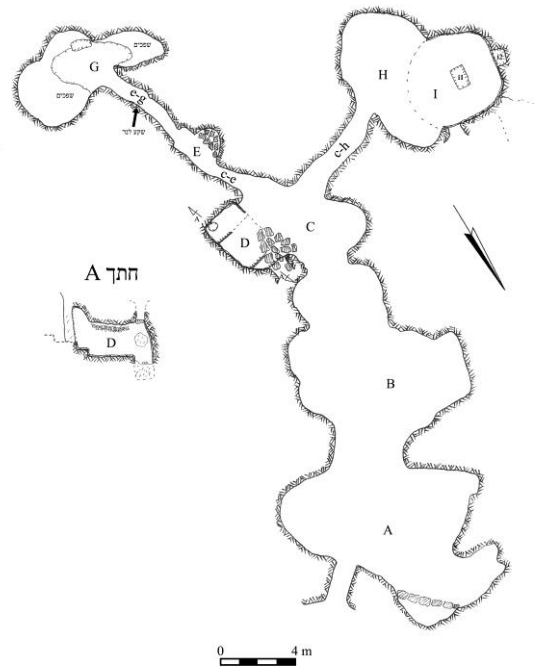
איור 13 : תכנית וחתך מקווה טהרה שהוסב לשמש כבור מים (מס׳ 1 ; שרטוט : איתן קליין)

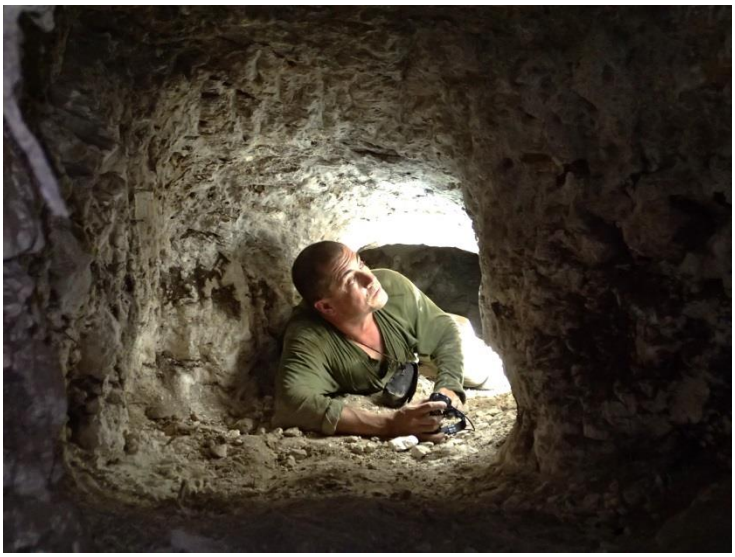
איור 14: חדר הטבילה במקווה טהרה מס׳ 1. שימו לב למדרגות הרוחביות המטויחות ולחסימת הדרומוס המוליך למתקן, מבט לצפון (צילום: בועז זיסו)

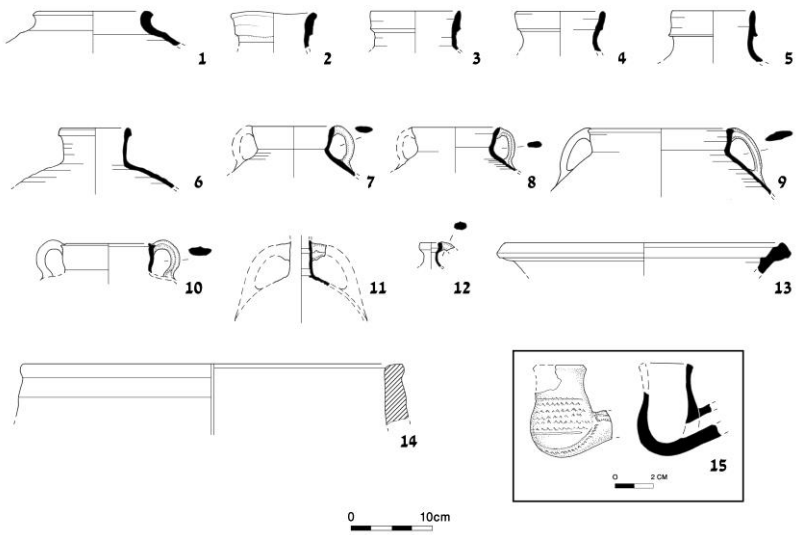
איור 15: תכנית מקווה טהרה שהוסב לשמש כמאגר מים (מס׳ 10; שרטוט: איתן קליין)

איור 16 : תכנית וחתך מערכת מסתור בה שולב מקווה טהרה (שרטוט : איתן קליין)

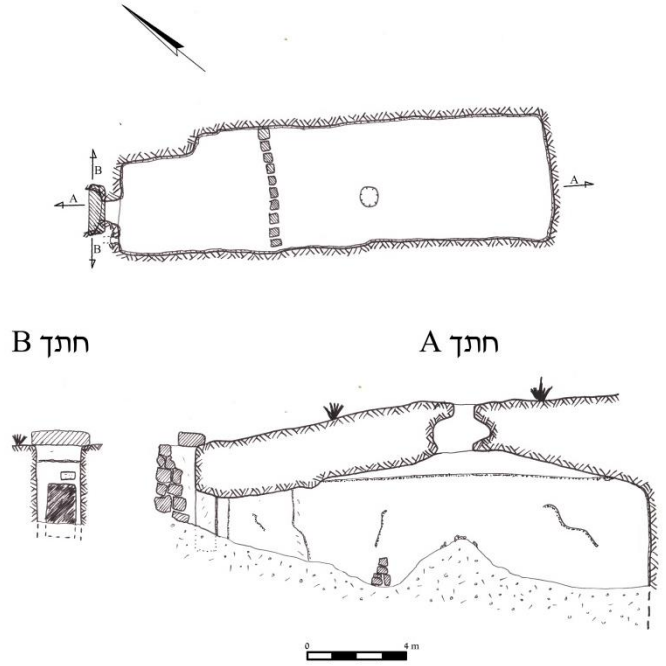

איור 17 : מחילה e-g במערכת המסתור, מבט לצפון (צילום : איתן קליין)

מס׳	טיפוס הכלי	מיקום	תיאור
1	קנקן	חלל A	טין כתום, מפולם היטב, גריסים לבנים בינוניים.
2	קנקן	חלל A	טין כתום בהיר-ורוד,ליבה אפורה, גריסים לבנים קטנים.
3	קנקן	חלל C	טין כתום בהיר, גריסים לבנים קטנים.
4	קנקן	חלל A	טין אפור-ירקרק, ליבה אפורה, גריסים לבנים קטנים.
5	קנקן	חלל C	טין כתום, גריסים שחורים ולבנים קטנים.
6	קנקן	חלל C	טין חום בהיר-כתום, ליבה חומה, גריסים לבנים קטנים.
7	סיר בישול	חלל B	טין כתום כהה, גריסים לבנים.
8	סיר בישול	חלל C	טין אפור-שחור, גריסים לבנים.
9	סיר בישול	חלל C	טין כתום כהה, ליבה אפורה, גריסים לבנים קטנים.
10	סיר בישול	חלל G	טין כתום כהה, ליבה אפורה, גריסים לבנים קטנים.
11	צפחת חרס	חלל C	טין כתום כהה חיצוני, חום מבפנים, ליבה אפורה, גריסים לבנים קטנים.
12	פכית	חלל G	טין כתום בהיר, ליבה כתומה כהה, מפולם היטב, גריסים לבנים זעירים.
13	קדרה	חלל G	טין כתום בהיר, ליבה אפורה, גריסים לבנים קטנים.
14	כלי אבן	חלל C	שבר אגן מסלע קירטון
15	מקטר	חלל H	טין כתום מפולם היטב, סימני פיח בחלקו הפנימי.

איור 18 : לוח ממצא ממערכת המסתור (איור : יוליה רודמן)

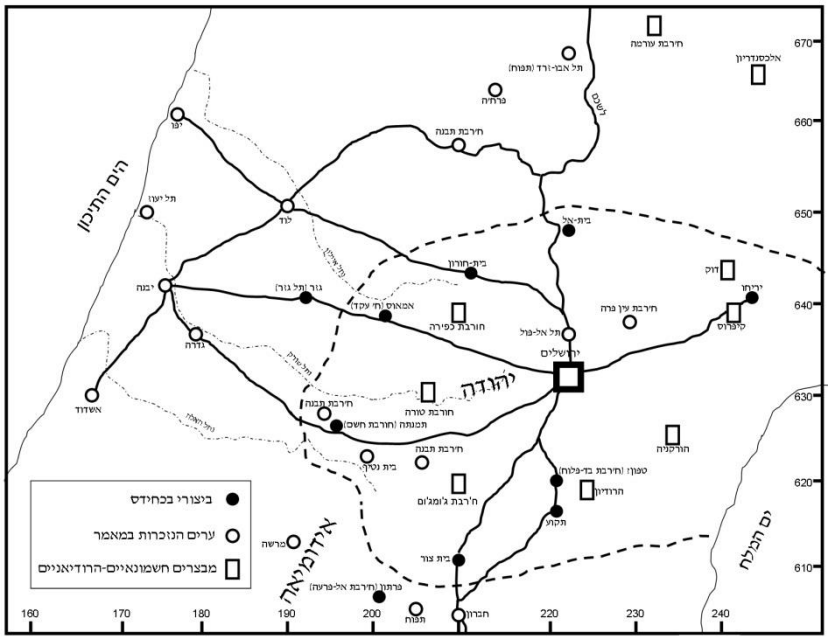
איור 19 : תכנית וחתכים מאגר המים מוארך (שרטוט : איתן קליין)

איור 20 : פתחו המקורי של מאגר המים, מבט לצפון (צילום : בועז זיסו)

איור 21: מאגר המים המוארך. שימו לב לחתכו הטרפזי ולטיח האפור בדופנותיו, מבט לדרום (צילום: בועז זיסו)

איור 22: מפת זיהויים גיאוגרפיים-היסטוריים: ביצורי בכחידס ומבצרים חשמונאיים-הרודיאניים
(שרטוט: איתן קליין)

נספח 1: טבלת תיאור השרידים בחורבת חושם (ראו איור 1)

מס׳	נ״צ רי״י	נ״צ רי״ח	מהות האתר	הערות	פירוט אייקון למפות
.1	145635/ 126412	195635/ 626412	מקווה טהרה מטויח בטיח הידראולי אפור שהוסב לבור מים גדול		מקווה טהרה
.2	145634/ 126372	195634/ 626372	פי בור מים		בור מים
.3	145646/ 126371	195646/ 626371	׳מקווה היונים׳	ראו תיאור מפורט, תרשימים ודיון לעיל	מקווה טהרה
.4	145780/ 126327	195780/ 626327	מערת קבורה בעלת שלושה מקמרים	על סמך התכנית האדריכלית של המערה יש לשייכה לתקופה הרומית המאוחרת–ביזנטית	מערת קבורה
.5	145794/ 126290	195794/ 626290	מערת קבורה הכוללת חזית ובה פתח מוקף במסגרת חצובה, חדר קבורה ובו חמישה כוכי קבורה ובקבוקון החצוב במרכזו		מערת קבורה
.6	145817/ 126245	195817/ 626245	מערה אשר שימשה למגורים/מחסן, בעלת דרומוס חצוב		מערת מגורים
.7	145833/ 126251	195833/ 626251	חלל תת-קרקעי מטויח בטיח אפור, כפי הנראה מדובר במקווה טהרה		מקווה טהרה?
.8	145845/ 126227	195845/ 626227	גרם מדרגות חצוב בסלע	גרם המדרגות מוביל למאגר המים הגדול (מס׳ 9) המצוי במדרון הצפון-מזרחי של החורבה	גרם מדרגות
.9	145856/	195856/	מאגר מים מוארך (דומה למאגרי	ראו תיאור	מאגר מים

	126233	626233	המים ממבצרים חשמונאיים-הרודיאניים במדבר ובהרי יהודה	מפורט, תרשימים ודיון לעיל	
.10	145854/ 126296	195854/ 626296	מאגר מים המטויח בטיח הידראולי לבן הכולל גריסי חרסים כתושים דק המונח על גבי תשתית טיח לבן מעורב באבנים בינוניות וביניהם שכבת חרסים מצולעים, כפי הנראה טיח זה מתוארך לתקופה הביזנטית. בחלקו המערבי של המקווה מתחת לשכבת הטיח הלבנה מצויה שכבת טיח נוספת בצבע אפור המעורבת באבנים קטנות וחצצים אותה מקובל לתארך לימי הבית השני. דומה כי אגף זה במאגר שימש בראשונה כמקווה טהרה		מאגר/ מקווה טהרה
.11	145863/ 126334	195863/ 626334	מבוא חצוב לקבר (?)		מערת קבורה
.12	145836/ 126341	195836/ 626341	מבוא חצוב לקבר (?)		מערת קבורה
.13	145663/ 126287	195663/ 626287	מערכת אחסון תת-קרקעית קטנה בפינה הצפון-מזרחית של המיצדית בראש האתר	ראו תיאור מפורט, תרשימים ודיון לעיל	מערכת אחסון תת-קרקעית/ מיצדית
.14	145673/ 126279	195673/ 626279	מקווה טהרה המחובר לאוצר בסמוך למיצדית שבראש האתר	ראו תיאור מפורט, תרשימים ודיון לעיל	מקווה טהרה
.15	145193/ 126079	195193/ 626079	שבר אבן מיל למרגלות חורבת חושם ממערב, בסמוך לשביל ג׳יפים	ראו תיאור מפורט לעיל	אבן מיל
.16	145429/ 126060	195429/ 626060	מערת קבורה למרגלות החורבה מצד דרום-מערב. המערה כוללת מבוא חצוב, חזית ובה פתח מוקף במסגרת חצובה וחדר קבורה מלבני ללא כוכים		מערת קבורה

.17	145535/ 126202	195535/ 626202	אבן עגולה גדולה המצויה במקום חציבה ובאמצע שלב עיבודה. כפי הנראה נועדה לשמש כבסיס לבורג בבית בד מהקופה הביזנטית		בסיס בורג לבית בד
.18	145705/ 126330	195705/ 626330	פתח למערכת חללים גדולים. תקרתו של אחד מן החללים נפרצה והוא מחובר באמצעות מחילות צרות למתקנים שונים ובהם: מקווה טהרה, בור מים ומחסנים	ראו תיאור מפורט, תרשימים ודיון לעיל	מערכת מסתור
.19	145684/ 126305	195684/ 626305	גת חצובה. מבור האיסוף של הגת ניתן לרדת לבור מים המשולב במערכת חללים/מסתור מס׳ 18		גת

ביבליוגרפיה

אבי-יונה תשכ״א:

אבי-יונה, מ׳, תשכ״א, ״רצפת-הפסיפס של בית-הכנסת במעון (נירים)״, ארץ-ישראל, ו, עמ׳ 86–93.

אבי-יונה תשכ״ג:

אבי-יונה, מ׳, תשכ״ג, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל למן שיבת-ציון ועד ראשית הכיבוש הערבי, ירושלים.

אבי-יונה תשנ״ו:

אבי-יונה, מ׳, תשנ״ו, ״מפת מידבא – תרגום ופירוש״, בתוך: ג׳ ברקאי וא׳ שילר (עורכים), ארץ-ישראל במפת מידבא (אריאל 116), ירושלים, עמ׳ 15–66.

אבני תשנ״ז:

אבני, ג׳, תשנ״ז, ״בתי הקברות של ירושלים ובית גוברין במאות ד׳-ז׳ לסה״נ כדוגמא לבתי קברות עירוניים בארץ ישראל בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית״, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

אבנר ודעאדלה 2009:

אבנר, ר׳, ודעאדלה, ת׳, 2009, ״ירושלים, בית הכנסת אוהל יצחק״, חדשות ארכיאולוגיות, 121.

אשל וארליך תשמ״ח:

אשל, ח׳, וארליך, ז״ח, תשמ״ח, ״מבצרה של עקרבה בחורבת עורמה״, קתדרה, 47, עמ׳ 17–24.

אשל וזיסו תשנ״ט:
אשל, ח׳, וזיסו, ב׳, תשנ״ט, ״ממצאים מתקופת מרד בר-כוכבא ממערות כתף יריחו״, בתוך: ח׳ אשל וד׳ עמית (עורכים), מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא, תל-אביב, עמ׳ 113–151.
אשל, זיסו ופרומקין תשנ״ט:
אשל, ח׳, זיסו, ב׳, ופרומקין, ע׳, תשנ״ט, ״שתי מערות מפלט בנחל מכמש (ואדי סוויניט)״, בתוך: ח׳ אשל וד׳ עמית (עורכים), מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא, תל-אביב, עמ׳ 93–109.
אשל ועמית תשנ״א:
אשל, ח׳, ועמית, ד׳, תשנ״א, ״מערכת הספקת המים מימי בית שני בחורבת כפירה״, קדמוניות, 93–94, עמ׳ 56–59.
ברושי תשל״ח:
ברושי, מ׳, תשל״ח, ״מקדה״, בתוך: ח׳ ביינארט ומ׳ הרן (עורכים), אנציקלופדיה מקראית: אוצר הידיעות על המקרא ותקופתו, כרך ה, ירושלים, עמ׳ 303–304.
בר כוכבא תשנ״א:
בר כוכבא, ב׳, תשנ״א, ״על יוספוס וספרי המקבים, פילולוגיה והיסטוריוגרפיה״, תרביץ, סב, עמ׳ 132–115.
גורי-רימון תשנ״ז:
גורי-רימון, ע׳, תשנ״ז, ״בתי אוצר ומרכזי מנהל – ייעודם העיקרי של מבצרי המדבר״, קתדרה, 82, עמ׳ 7–16.
גליל תשנ״ב:
גליל, ג׳, תשנ״ב, ״פרעתון, תמנתה ומערך ביצורי בכחידס״, קתדרה, 63, עמ׳ 22–30.
גרן תשמ״ב:
גרן, ו׳, תשמ״ב, תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ-ישראל, כרך שני: יהודה (תרגום ח׳ בן-עמרם), ירושלים.
דגן תשנ״ב:
דגן, י׳, תשנ״ב, ״שפלת יהודה בתקופת המלוכה לאור החפירות והסקר הארכיאולוגי״, עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
דגן תשנ״ו:
דגן, י׳, תשנ״ו, ״ערי שפלת יהודה והחלוקה למחוזות על-פי ס׳ יהושע טו״, ארץ-ישראל, כה, עמ׳ 136–146.
דגן ורול תשמ״ח:
דגן, י׳, ורול, י׳, תשמ״ח, ״מערך הכבישים הרומיים סביב בית גוברין״, בתוך: ד׳ אורמן וא׳ שטרן (עורכים), אדם וסביבה בדרום השפלה: מחקרים בגיאוגרפיה והיסטוריה אזורית, גבעתיים, עמ׳ 175–179.

דיוור תשנ״ח:
דיוור, ו״ג, תשנ״ח, גזר: צומת דרכים בארץ ישראל הקדומה, תל-אביב.
וייס, זיסו וסולימאני תשס״ה:
וייס, ד׳, זיסו, ב׳, וסולימאני, ג׳, תשס״ה, סקר ארכיאולוגי של ישראל, מפת נס הרים (104), ירושלים.
וילנאי תש״ל:
וילנאי, ז׳, תש״ל, אריאל – אנציקלופדיה לידיעת ארץ ישראל, 3, תל-אביב.
וקסלר-בדולח, און ורפיואנו תשס״ד:
וקסלר-בדולח, ש׳, און, א׳, ורפיואנו, י׳, תשס״ד, ״לשאלת זיהויה של מודיעין – עירם של החשמונאים״, קתדרה, 109, עמ׳ 69–86.
זיסו תשנ״ט:
זיסו, ב׳, תשנ״ט, ״חורבת חשם״, חדשות ארכיאולוגיות: חפירות וסקרים בישראל, 109, עמ׳ 125.
זיסו תשס״א:
זיסו, ב׳, תשס״א, ״גלוסקמת ׳אמה ברת חנניא׳ מירושלים והישוב היהודי מתקופת הבית השני בשוכה שבשפלת יהודה״, בתוך: א׳ פאוסט וא׳ ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים: דברי הכנס השישי, רמת-גן, עמ׳ 64–74.
זיסו תשס״ב:
זיסו, ב׳, תשס״ב, ״הישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה משלהי ימי הבית השני עד לדיכוי מרד בר-כוכבא״, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
זיסו תשס״ד:
זיסו, ב׳, תשס״ד, ״המצודה ההלניסטית בחורבת טורה שבהרי ירושלים וזיהוי טור שמעון״, קתדרה, 112, עמ׳ 6–18.
זיסו וגנור תשס״ב:
זיסו, ב׳, וגנור, א׳, תשס״ב, ״חורבת עתרי – כפר יהודי מתקופת הבית השני בשפלת יהודה״, קדמוניות, 123, עמ׳ 18–27.
זיסו וקלונר תש״ע:
זיסו, ב׳, וקלונר, ע׳, תש״ע, ״מאגרי מים בראס תמים, ממזרח לירושלים״, בתוך: י׳ גייגר, ח״מ כותן וג״ד שטיבל (עורכים), ישראל בארצו: קובץ מאמרים ליובלו של ישראל שצמן, ירושלים, עמ׳ 99–113.
זיסו ורביב תשע״ב:
זיסו, ב׳, ורביב, ד׳, תשע״ב, ״בורות המים של ארומה (חורבת אל-עורמה) שבמזרח השומרון״, בתוך: א׳ טבגר, ז׳ עמר ומ׳ ביליג (עורכים), במעבה ההר: מחקרי הר אפרים ובנימין, בית אל, עמ׳ 143–158.

זרטל תשמ״א:
זרטל, א׳, תשמ״א, ״מערכת-המצור הרומית בח׳רבת אל-חמאם (נרבתא) שבשומרון״, קדמוניות, 55–56, עמ׳ 112–118.
טל, פישר ורול תשס״ה:
טל, א׳, פישר, מ׳, ורול, י׳, תשס״ה, ״שרידים פרסיים והלניסטיים בתל יעוז – לזיהויה של גזרה (Gazara) ההלניסטית״, בתוך: מ׳ פישר (עורך), יבנה, יבנה-ים וסביבתן: מחקרים בארכיאולוגיה ובהיסטוריה של מישור חוף יהודה, תל-אביב, עמ׳ 259–302.
טפר תשמ״ז:
טפר, י׳, תשמ״ז, ״חקירת מערכות-המסתור״, בתוך: ע׳ קלונר וי׳ טפר (עורכים), מערכות-המסתור בשפלת יהודה, תל-אביב, עמ׳ 37–75.
כהנא תש״ך:
כהנא, א׳, תש״ך, הספרים החיצוניים, ב, תל-אביב.
מאיר וזיסו תש״ע:
מאיר, ע׳, וזיסו, ב׳, תש״ע, ״ח׳רבת ג׳ומג׳ום בגוש עציון: יישוב מבוצר ושרידי ייצור כלי חרס מן התקופות הרומית והביזנטית – עונת החפירות 2008״, בתוך: מ׳ ביליג (עורכת), מחקרי יהודה ושומרון: קובץ יט, אריאל, עמ׳ 113–124.
מאיר, קליין וזיסו תשע״ג:
מאיר, ע׳, קליין, א׳, וזיסו, ב׳, תשע״ג, ״חפירות ארכיאולוגיות בח׳רבת ג׳ומג׳ום שבגוש עציון״, ירושלים וארץ-ישראל, 8–9, עמ׳ 365–394.
מזר תשמ״א:
מזר, ע׳, תשמ״א, ״החפירות בח׳רבת אבו א-תוין ומערך המצודות הישראליות בהרי יהודה״, ארץ-ישראל, טו, עמ׳ 229–249.
מלמד תשכ״ו:
מלמד, ע״צ, תשכ״ו, ספר האונומסטיקון לאבסביוס, ירושלים.
משל ועמית תשמ״ט:
משל, ז׳, ועמית, ד׳, תשמ״ט, ״הספקת המים למבצר קיפרוס״, בתוך: ד׳ עמית, י׳ הירשפלד, וי׳ פטריך (עורכים), אמות המים הקדומות בארץ-ישראל, ירושלים, עמ׳ 229–242.
נצר תשמ״ט:
נצר, א׳, תשמ״ט, ״מערכת הספקת המים של מצדה״, בתוך: ד׳ עמית, י׳ הירשפלד, וי׳ פטריך (עורכים), אמות המים הקדומות בארץ-ישראל, ירושלים, עמ׳ 261–271.
נצר תש״ס:
נצר, א׳, תש״ס, ארמונות החשמונאים והורדוס הגדול, ירושלים.
סגל תשל״ט:
סגל, ב״צ, תשל״ט, הגיאוגרפיה במשנה: המקומות, טיבם וערכם, ירושלים.
סנה 2009:
סנה, ע׳, 2009, מפה גיאולוגית של ישראל 1:50,000: בית שמש, גיליון I:11, ירושלים.

ספראי תש״ם:
ספראי, ז׳, תש״ם, גבולות ושלטון בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל-אביב.
עמית תשמ״ט:
עמית, ד׳, תשמ״ט, ״הספקת המים למבצר אלכסנדריון״, בתוך: ד׳ עמית, י׳ הירשפלד, וי׳ פטריך (עורכים), אמות המים הקדומות בארץ-ישראל, ירושלים, עמ׳ 215–221.
עמית תשמ״ט/א:
עמית, ד׳, תשמ״ט/א, ״מפעל המים של מבצר דוק (דגון)״, בתוך: ד׳ עמית, י׳ הירשפלד, וי׳ פטריך (עורכים), אמות המים הקדומות בארץ-ישראל, ירושלים, עמ׳ 223–228.
עמית וזיסו תשנ״ט:
עמית, ד׳, וזיסו, ב׳, תשנ״ט, ״ישובים יהודיים מתקופת הבית השני בסביבות משואות-יצחק״, בתוך: מ׳ לבנה ור׳ יחזקאלי (עורכים), יד ליאיר: ארץ ישראל עיונים בטבע, בסביבה ובידיעת הארץ לזכרו של יאיר בשן, תל-אביב, עמ׳ 114–129.
פורת, י׳, תשמ״ט, ״טיח באמות מים כאינדיקטור כרונולוגי״, בתוך: ד׳ עמית, י׳ הירשפלד, וי׳ פטריך (עורכים), אמות המים הקדומות בארץ-ישראל, ירושלים, עמ׳ 69–76.
פטריך תשמ״ט:
פטריך, י׳, תשמ״ט, ״אמות המים להורקניה״, בתוך: ד׳ עמית, י׳ הירשפלד, וי׳ פטריך (עורכים), אמות המים הקדומות בארץ-ישראל, ירושלים, עמ׳ 243–260.
פישר תשנ״ה:
פישר, מ׳, תשנ״ה, ״בקחידס באמאוס״, בתוך: א׳ אופנהיימר וא׳ כשר (עורכים), דור לדור: משלהי תקופת המקרא ועד לחתימת התלמוד, קובץ מחקרים לכבוד יהושע אפרון, תל-אביב, עמ׳ 87–97.
ציפר תשנ״ח:
ציפר, ע׳, תשנ״ח, יונתי בחגוי הסלע: היונה כמשל, תל-אביב.
צפריר תשל״ה:
צפריר, י׳, תשל״ה, ״מבצרי-המדבר של יהודה בימי הבית השני״, קדמוניות, 30–31, עמ׳ 41–53.
קלאי תשמ״ב:
קלאי, ז׳, תשמ״ב, ״תמנה״, בתוך: ח׳ תדמור וש׳ אחיטוב (עורכים), אנציקלופדיה מקראית, ח, ירושלים, עמ׳ 598–601.
קלונר וזיסו תשס״ג:
קלונר, ע׳, וזיסו, ב׳, תשס״ג, עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני, ירושלים.
קלונר וטפר תשמ״ז:
קלונר,ע׳, וטפר, י׳, תשמ״ז, מערכות-המסתור בשפלת יהודה, תל-אביב.
קליין תרצ״ט:
קליין, ש׳, תרצ״ט, ספר הישוב: הישוב למקומותיו מימי חרבן בית שני עד כבוש ארץ-ישראל על-ידי הערבים, כרך ראשון, ירושלים.

קליין וזיסו תשע״ג:
קליין, א׳, וזיסו, ב׳, תשע״ג, ״מקוואות טהרה בעלי פתח כפול בהרי ירושלים״, בתוך: א׳ ברוך, י׳ לוין וא׳ לוי-רייפר (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, הקובץ השמונה-עשר, רמת-גן, עמ׳ 225–245.
קליין ופרומקין תש״ע:
קליין, א׳, ופרומקין, ע׳, תש״ע, ״מערת מפלט מימי מרד בר-כוכבא במצוקי עראק בטן א-ג׳מיע שבנחל שילה״, בתוך: ח׳ אשל ור׳ פורת (עורכים), מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא: קובץ שני, ירושלים, עמ׳ 510–518.
רול תשנ״ו:
רול, י׳, תשנ״ו, ״ביצורי באקכידס וצירי התחבורה לירושלים בתקופה ההלניסטית״, ארץ-ישראל, כה, עמ׳ 509–514.
רייך תשע״ג:
רייך, ר׳, תשע״ג, מקוואות טהרה בתקופת הבית השני, המשנה והתלמוד, ירושלים.
רפפורט תשס״ד:
רפפורט, א׳, תשס״ד, ספר מקבים א: מבוא, תרגום ופירוש, ירושלים.
שוורץ תשמ״ו:
שוורץ, י׳, תשמ״ו, היישוב היהודי ביהודה מלאחר מלחמת בר-כוכבא ועד לכיבוש הערבי, ירושלים.
שליט תש״ד:
שליט, א׳, תש״ד, ״מבוא״, בתוך: א׳ שליט (מתרגם), קדמוניות היהודים, ירושלים, עמ׳ XI–LXXXII.

Abel 1925:
Abel, F.M., 1925, “Topographie des Campagnes Machabéennes”, *RB*, 34, pp. 194–216.
Abel 1949:
Abel, F.M., 1949, *Les Livresdes Maccabées*, Paris.
Abel 1967:
Abel, F.M., 1967, *Géographie de la Palestine*, II, Paris.
Alliata 1999:
Alliata, E., 1999, “The Legends of the Madaba Map”, in: M. Piccirillo and E. Alliata (eds.), *The Madaba Map Centenary 1897–1997: Traveling Through the Byzantine Umayyad Period*, Jerusalem, pp. 47–101.
Amit 2002:
Amit, D., 2002, “The Aqueducts to the Fortress of Alexandrion”, in: D. Amit, J. Patrich and Y. Hirschfeld (eds.), *The Aqueducts of Israel* (JRA Supplementary Series 46), Portsmouth, pp. 306–312.

Avi-Yonah 1976:
Avi-Yonah, M., 1976, *Gazetteer of Roman Palestine* (Qedem 5), Jerusalem.
Bajenaru 2010:
Bajenaru, C., 2010, *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian Area from Diocletian to Justinian*, Cluj-Napoca.
Bar-Nathan 2002:
Bar-Nathan, R., 2002, *Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho: Final Reports of the 1973–1987 Excavations*, vol. III: *The Pottery*, Jerusalem.
Bar-Nathan 2006:
Bar-Nathan, R., 2006, *Masada VII, The Yigael Yadin Excavations 1963–1965, Final Report: The Pottery of Masada*, Jerusalem.
Bliss and Dickie 1898:
Bliss, F.J., and Dickie, A., 1898, *Excavations at Jerusalem*, London.
Conder and Kitchener 1878:
Conder, C.R., and Kitchener, H.H., 1878, *Palestine Exploration Fund Map: Sheet XVII*, Southampton.
Conder and Kitchener 1883:
Conder, C.R., and Kitchener, H.H., 1883, *The Survey of Western Palestine: Memoirs of the Topography, Orography, Hydrography, and Archaeology*, vol. III, London.
Di Segni 1999:
Di Segni, L., 1999, "The 'Onomasticon' of Ousebius and the Madaba Map", in: M. Piccirillo and E. Alliata (eds.), *The Madaba Map Centenary 1897–1997: Traveling Through the Byzantine Umayyad Period*, Jerusalem, pp. 115–120.
Finkelstein 2011:
Finkelstein, I., 2011, "Tell el-Ful Revisited: The Assyrian and Hellenistic Periods (With a New Identification)", *PEQ*, 143, pp. 106–118.
Funk 1968:
Funk, R.W., 1968, "The History of Beth-Zur with Reference to Its Defenses", in: P.W. Lapp (ed.), *The 1957 Excavations at Beth-Zur*, Cambridge, pp. 4–17.
Garbrecht and Peleg 1994:
Garbrecht, G., and Peleg, Y., 1994, "The Water Supply of the Desert Fortresses in the Jordan Valley", *BA*, 57:3, pp. 161–170.

Geva 2003:

Geva, H., 2003, "Chapter Five: Hellenistic Pottery from Areas W and X-2", in: H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982, Volume II: The Finds from Area A, W and X-2 Final Report*, Jerusalem.

Gitin 1990:

Gitin, S., 1990, *Gezer III: A Ceramic Typology of the Late Iron II, Persian and Hellenistic Periods at Tell Gezer*, Jerusalem.

Jensen 2000:

Jensen, R.M., 2000, *Understanding Early Christian Art*, London and New York.

Kelm and Mazar 1995:

Kelm, G.L., and Mazar, A., 1995, *Timnah: A Biblical City in the Sorek Valley*, Eisenbrauns.

Kelso 1968:

Kelso, J.L., 1968, "Chapter X: The History of Bethel", in: J.L. Kelso (ed.), *The Excavations of Bethel (1934–1960)*, Cambridge, pp. 45–53.

Killebrew 1999:

Killebrew, A.E., 1999, "Chapter III: The Pottery", in: R. Hachlili and A.E. Killebrew (eds.), *Jericho: The Jewish Cemetery of the Second Temple Period* (IAA Reports, No. 7), Jerusalem, pp. 115–133.

Kloner and Zissu 2003:

Kloner, A., and Zissu, B., 2003, "Hiding Complexes in Judaea: An Archaeological and Geographical Update on the Area of the Bar-Kokhba Revolt", in: P. Schäfer (ed.), *The Bar-Kokhba War Reconsidered*, Tübingen, pp. 181–216.

Kloner and Zissu 2009:

Kloner, A., and Zissu, B., 2009, "Underground Hiding Complexes in Israel and the Bar-Kokhba Revolt", *Opera Ipogea*, 1, pp. 9–27.

Magen 2002:

Magen, Y., 2002, *The Stone Vessel Industry in the Second Temple Period: Excavations at Ḥizma and the Jerusalem Temple Mount*, Jerusalem.

Magness 1993:

Magness, J., 1993, *Jerusalem Ceramic Chronology*, Sheffield.

Magness 2003:

Magness, J., 2003, "Late Roman and Byzantine Pottery", in: H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by*

Nahman Avigad, 1969–1982, Volume II: The Finds from Area A, W and X-2 Final Report, Jerusalem, pp. 423–432.

Meshel 2000:

Meshel, Z., 2000, "The Nabataean 'Rock' and the Judaean Desert Fortresses", *IEJ*, 50, pp. 109–115.

Möller and Schmitt 1976:

Möller, C., and Schmitt, G., 1976, *Siedlungen Palästinas nach Flavius Josephus*, Wiesbaden.

Na'aman 1989:

Na'aman, N., 1989, "Pirathon and Ophrah", *BN*, 50, pp. 11–16.

Netzer 1981:

Netzer, E., 1981, *Greater Herodium* (Qedem 13), Jerusalem.

Parker 2006:

Parker, S.T., 2006, *The Roman Frontier in Central Jordan: Final Report on the Limes Arabicus Project 1980–1989*, Washington.

Porat 2002:

Porat, Y., 2002, "Hydraulic Plaster in Aqueducts as a Chronological Indicator", in: D. Amit, J. Patrich and Y. Hirschfeld (eds.), *The Aqueducts of Israel* (JRA Supplementary Series 46), Portsmouth, pp. 25–36.

Schürer 1979:

Schürer, E., 1979, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.–A.D 135): Volume II*, Edinburgh.

Shatzman 1991:

Shatzman, I., 1991, *The Armies of the Hasmonaeans and Herod*, Tübingen.

Thomsen 1917:

Thomsen, P., 1917, "Die Romischen Meilensteine der Provinzen Syria, Arabia und Palestina", *ZDPV*, 40, pp. 1–103.

Tsafrir, Di Segni and Green 1994:

Tsafrir, Y., Di Segni, L., and Green, J., 1994, *Tabula Imperii Romani: Iudaea Palaestina: Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods*, Jerusalem.

Zertal 2002:

Zertal, A., 2002, "The water system of Khirbet el-Hammam (Narbata)", in: D. Amit, J. Patrich and Y. Hirschfeld (eds.), *The Aqueducts of Israel* (JRA Supplementary Series 46), Portsmouth, pp. 413–416.

Zissu 2008:
Zissu, B., 2008, "The Hellenistic Fortress at Horvat Tura and the Identification of Tur Shimon", *IEJ*, 58, pp. 171–194.
Zissu and Amit 2008:
Zissu, B., and Amit, D., 2008, "Common Judaism, Common Purity and the Second Temple Period Judean 'Miqwa'ot' (Ritual Immersion Baths)", in: W.O. McCready and A. Reinhartz (eds.), *Common Judaism: Explorations in Second-Temple Judaism*, Minneapolis, pp. 47–62.

מקורות היסטוריים:

יוסף בן מתיהו, קדמוניות היהודים, בתוך א׳ שליט (תרגום), תשכ״ג, ירושלים.
יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים ברומאים, בתוך: ל׳ אולמן, י׳ שצמן, וי׳ פרייס (עריכה ותרגום), תש״ע, ירושלים.
Josephus Flavius, *Jewish Antiquities*, in: R. Marcus (trans.), 1943, Cambridge.

Excavation and Survey at Hurbat Husham in the Judean Foothills and its Possible Identification with Thamnata, One of Bacchides' Fortresses

Eitan Klein and Boaz Zissu

Hurbat Husham lies in the Judean Foothills at the summit of a hill that looks out on its surroundings (380 m above sea level). It is located in the northern section of a ridge that is part of the High Shephelah, between the Nahal Soreq and Nahal Elah basins. The ruin covers some 50 dunam at the top and along the slopes of the knoll. It affords a view in all directions, including towards the coastal plain, the Shephelah, the Soreq valley, and extensive stretches of the Judean Hills as far as the Beit El Hills. The name of the site, Hurbat Husham, or, in Arabic, Kh. el Kheishum (i.e., "nose") reflects the fact that it towers prominently over its surroundings.

Beginning in the late 1990s, the authors documented and mapped underground cavities and other archaeological features there, in the wake of intensive illegal excavations carried out by antiquities looters. We documented a variety of elements, including *mikvaʾot* (ritual baths), underground storage cavities, a hiding complex, agricultural facilities, a small fortress at the top of the hill, and burial caves. These findings bear witness to a large Jewish settlement at the site from the Second Temple period until the Bar-Kokhba Revolt. An uninscribed milestone, found in the *wadi* north of the site, indicates the existence of a Roman road nearby.

In 2013, looters uncovered the opening of a large underground cistern, 18 m long and 5 m wide, rock-cut on the site's northern slope outside the ancient settlement. The cistern is similar in its layout and design to others that have been found on the slopes of Hasmonean/Herodian fortresses throughout Judea, both in the Judean Desert—Masada, Hyrcania, Herodium, Dok, Kypros, and Alexandrion—and in settled areas—Kh. el Urmeh, Tel Kefira, Kh. Tura, and Kh. al-Jumjum. During this year, the authors carried out an excavation (on behalf of IAA) in a Second Temple era ritual bath on the northern slope. The doorposts were marked with Christian graffiti, which include crosses and schematic representations of birds. During this excavation, we also collected shards from a hiding system on the same slope near the ritual bath. The pottery

makes it possible to date the periods of activity at the site: the second and first centuries BCE, from the late Second Temple era through the Bar- Kokhba Revolt, the late Roman and Byzantine era, and the Ottoman period.

The site's unique topography, the name, the existence of a long rectangular cistern from the Second Temple era, and pottery from the second century BCE all suggest the existence of a Hasmonean/Herodian fortress intended to guard the western approach and one of the major access routes (the Soreq Valley) to Judea in the late Second Temple period. The existence of a ruin known as Kh. Tibneh near Hurbat Husham allows us to suggest, albeit with due caution, that the ancient name of this site was "Timna" and that the name was transferred to and preserved in the nearby "Tibneh"—a phenomenon known from many other places. We therefore propose identifying this site with Thamnata, one of the fortresses erected by Bacchides in response to the Hasmonean Revolt.